

МУРАД КАРАПЕТЯН

УЧАСТИЕ АРМЯН
В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ
(1914 – 1918 гг.)

**Посвящаю светлой памяти моего дяди
заслуженного инженера-строителя
РАФАЭЛЯ СЕДРАКОВИЧА КАРАПЕТЯНА**

*Նվիրում եմ հորեղբորս՝
վաստակաշատ ճարտարագետ-շինարար
ՌԱՖԱՅԵԼ ՍԵԴՐԱՎԿԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ
պայծառ հիշատակին*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ**

ՄՈՒՐԱԴ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ
(1914-1918 թթ.)**

**ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2014**

УДК 940.3/4
ББК 63.3(0)53
К 213

**Редактор – редактор газеты “Ай зинвор” МО РА,
полковник Эдвард Восканян**

Карапетян М.

К 213 Участие армян в Первой мировой войне (1914 – 1918 гг.)/М.Карапетян – Ер.: Гитупюн, 2014, с. 129 + 8с. ил.

В книге на основе использования архивных источников, периодической печати и специальной литературы впервые освещаются позиция армянских общественно-политических кругов в Первой мировой войне, а также участие армян в войне. В книге публикуются документы и материалы отражающие деятельность воинов-армян в изучаемый период, а также редкие фотографии воинов армян – участников Первой мировой войны.

Рассчитана на специалистов военной истории и широкий круг читателей.

УДК 940.3/4
ББК 63.3(0)53

ISBN 978-5-8080-1106-9

© Карапетян М., 2014

ВВЕДЕНИЕ

ВОЙНА И ПОЗИЦИЯ АРМЯНСКИХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КРУГОВ

1 августа 1914 г. вспыхнула Первая мировая война. Сразу же после начала войны, 2 августа 1914 г., в Константинополе был заключен союзный договор между Германией и Турцией, по которому Германия обязывалась достичь изменений границ Османской империи на Востоке, дающих последней возможность установить непосредственную связь с мусульманскими элементами России. Германия обязывалась в случае необходимости защищать оружием интересы союзника¹.

Вдохновленный германо-турецким пактом, военный министр Турции, “новоиспеченный Наполеон” Энвер бей заявил: “Нет сомнений в том, что мы должны суметь открыть путь к Турану и обеспечить тюркское единство”². Воодушевление государственных деятелей Турции чувствовалось повсеместно. Уинстон Черчилль заметил, что “ни одно государство не вступило в мировую войну с такой охотой, как Турция”³. Готовясь к войне, Турция в первые же дни призвала под ружье около 1 млн. человек, ведя раскольническую работу среди курдов, армян, лазов и других народов. Она пугала курдов “армянской автономией”, возбуждая их против армян и России. Турки требовали от армян поднять восстание на Кавказе против России. Угождая им, унижали достоинство соседей, обещали армянам более широкую автономию, чем предусматривалось предло-

¹ Ключников Ю.В., Сабанин А.В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 2, М., 1926, с. 8-9.

² Մեվան Գալե Դիֆթը, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծախքերը և Իրթիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Ե., 1990, էջ 22:

³ См. Черчилль У., Мировой кризис, М-Л., 1932, с. 242.

женной Россией программой реформ. Талеат бей, представители турецкого правительства Неджи, Халил, Шакир беи обещали армянам в случае перехода на их сторону передать им Ереванскую и Гандзакскую губернии, часть областей Карса, Вана, Битлиса. Встречаясь в июле 1914 г. в Эрзеруме на 8-м всеобщем съезде Революционной Партии Дашнакцутюн с делегатами Акнуни, Ростомом и Врямяном, турецкие эмиссары представили свои требования по поднятому вопросу, подчеркивая, что разгром России близок. Получив отказ, турецкие делегаты заявили, что они достигнут своей цели и без армян, пригрозив: “пусть тогда армяне не обижаются, если их судьба примет печальный оборот”⁴. Не удались также козни Иттихада – спекулировать на факте предпринятых царским правительством преследований и насилий над партией Дашнакцутюн. Отвергнув предложения Иттихада, 8-й всеобщий съезд Революционной Партии Дашнакцутюн постановил, что как западная, так и восточная части армянского народа должны исполнить свой гражданский долг – в ходе действий блоков государств оставаться нейтральными, быть законопослушными гражданами везде, в частности в Турции. Армянские деятели, заявляя о своей лояльности по отношению к Турции, в то же время разъясняли, что армяне на Кавказе не поднимут восстания против России⁵.

Оставаясь верными османизму, младотурки, по меткому выражению английского историка В.Готлиба, в наибольшей степени проявили характерные для турецкого империализма две идеологии – своеобразное совмещение политического пантуркизма и религиозного панисламизма⁶.

⁴ Հէն, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1935, հ. Բ, էջ 77-78:

⁵ Տմ. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 8-9:

⁶ Готлиб В., Тайная дипломатия во время Первой мировой войны, М., 1960, с. 42.

Возникшие блоки – страны Антанты (Англия, Франция, Россия) и Четверной союз (Германия, Австро-Венгрия, Болгария, Турция) – четко выявляли противоречия, существовавшие между Англией и Германией, а также между Францией и Германией из-за Эльзаса-Лотарингии, между Германией и Россией – из-за Константинополя, проливов Босфор и Дарданеллы, между Россией и Турцией – из-за Армении и Константинополя, между Австро-Венгрией и Россией – из-за доминирующего положения на Балканах, между Австро-Венгрией и Италией – из-за Албании и других территорий. Кроме того, Англия стремилась занять Месопотамию, Палестину, Аравийский полуостров, Франция – Сирию, Киликию, южную часть Западной Армении. Германия намеревалась поработить не только Украину, Польшу, Прибалтику, Финляндию, но и Закавказье.

Война привела в движение все общественно-политические и интеллектуальные силы армянского народа, вовлекая в свой водоворот широкие круги. Русский публицист Лев Ощеровский писал: “Еще никогда российские армяне не стремились так горячо сблизиться с Россией, еще никогда они не проявили столь непреодолимое, страстное стремление служить своей родине, как сейчас...”⁷.

И действительно это было так. Подобное бурное стремление явилось новым проявлением исторических традиций российских армян – традиций, проявившихся в годы русско-турецких войн 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 гг. В войнах русских против Турции армяне участвовали не для захвата чужой земли, порабощения других народов, а во имя освобождения собственной родины от турецкого ига, деспотии, физического уничтожения, национального, социального и религиозного гнета. Выступление Турции в Первой мировой

⁷ Ощеровский Л.Я., Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатом России, Пятигорск, 1915, с. 19.

войне на стороне Германии явилось для армян удобным поводом сражаться в составе русских войск для освобождения поращенной Турцией Армении. В Москве, Петербурге, Тифлисе, Баку, в других армянонаселенных городах Кавказа видные представители армянского общества выступали в пользу участия армян в войне на стороне России. В повестке были Турция и Россия: публицисты вспоминали историю, проводили параллели, выражая симпатии к России. Свои мысли и подходы высказали Католикос Всех Армян Геворг V Суренянц, патриарх армянской поэзии, председатель Кавказского общества армянских писателей Ованес Туманян, выдающийся романист и драматург Александр Ширванзаде, писатель, общественный деятель Аршак Чопанян, поэт Ваан Терьян, композитор Христофор Кара-Мурза, общественный деятель Алексей Дживелегов, члены Государственной Думы России Мовсес Аджемян, Микаэл Пападжанян и др. Забывались неблагоприятные и темные стороны царской национальной политики, на первую линию выдвигалось дело освобождения западного армянства. “Все мы были поглощены войной. Все мы стали стратегами”, – писал О.Туманян. “Убежден, что война должна была стать последней мировой тревогой, несчастьем, поражением Германии и ее союзников должен был решиться Армянский вопрос”⁸. Эта всеобщая уверенность отлично видна из обращения 5 августа 1914 г. Католикоса Всех Армян Геворга V Суренянца к наместнику Кавказа, генералу от кавалерии Иллариону Ивановичу Воронцову-Дашкову.

Католикос был “счастлив заверить”, что армянский народ, забыв чувство горечи от собственных ран, все свои помыслы сосредоточил на Родине, во славу которой с воодушевлением откликнулся на зов Государя – исполнить свой

⁸ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, Ե., 1954, հ. 5, էջ 403: Շարապետյան Լ., Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Ե., 1992, էջ 99:

священный долг перед Его Императорским Величеством и Родиной. Католикос просил, чтобы российское императорское правительство выдвинуло жесткие требования по осуществлению реформ для западноармянства, — армянства, которое осталось верным великому Российскому государству. Выполнение предусмотренных русско-турецким соглашением от 26 января 1914 г. реформ католикос видел в создании неделимой и автономной области из 6 армянских вилайетов под покровительством России и во главе назначенных по ее выбору христианских управляющих — в равном представительстве христиан и мусульман⁹. В тот же день другим письмом католикос просил наместника ходатайствовать перед правительством об освобождении дашнакских деятелей, арестованных в 1906-1912 гг. по “делу Дашнакцупон”. К заявлению были приложены имена и фамилии 180 деятелей¹⁰. Представляя основные мысли письма католикоса правительству России, И.Воронцов-Дашков со своей стороны писал, что в трудных для России условиях кавказское армянство повсеместно проявляет в крае большое патриотическое настроение, с воодушевлением воспринимая вопрос мобилизации и поступая в войсковые части. Однако, отмечал наместник, что весьма известные армяне выражают сожаление, что армяне назначаются на западных границах, в то время как хотели бы идти против врага. Наместник также выражал недовольство армян непроведением реформ в Западной Армении и бездействием назначенных Европой главных инспекторов. Желанием армян было начать проведение реформ согласно русскому плану — исключительно “под покровительством России”. Получив одобрение российского правительства, Воронцов-Дашков 2 сентября счел своей “любезной обязанностью” сообщить католикосу о получении ответа правительства России на его письмо от 5 августа.

⁹ См. Чалхушян Г., Красная книга, Ростов на Дону, 1919, с. 24.

¹⁰ См. Цѣп, указ. раб., т. 113.

Ныне государственный секретарь Горемыкин уведомляет меня, что Российское правительство ни в коем случае не сделает никакой уступки в Армянском вопросе – в намерении, что реформы в армянских провинциях Турции будут проведены русской первоначальной программой и под исключительным контролем России¹¹.

Будучи вполне уверенным в “благоприятном решении волнующего армян вопроса”, наместник, тем не менее, считает нужным предостеречь католикоса, что действия кавказских и зарубежных армян должны строго согласовываться с указаниями наместника, – исходя из существующей между Россией и Турцией напряженной ситуации и общеполитической точки зрения. Наместник покорнейше просит католикоса также использовать свой высокий авторитет, повлиять на армян (как восточных, так и западных), выполнить те поручения, которые он как наместник, в силу требований времени, будет посылать им¹². Воодушевленная обещаниями российского правительства и его кавказских властей, 31 августа 1914 г. “Мшак” писала: “Россия необратимо займет Турецкую Армению и осуществит программу, которая должна была быть претворена еще в 1878 году”. Газета также связывала большие надежды со странами Антанты, которые, согласно оптимистам, “одним ударом молота сокрушат Турцию”¹³. Та же “Мшак” 10 октября заверяет, что “суд наших турецкоармянских братьев будет защищен и разрешен, если в нынешней всеевропейской войне русское оружие станет победным, посему и мы всячески должны обеспечивать эту победу”.

¹¹ Архив внешней политики России (далее АВПР), ф. Политархив, 1914 г., д. 3464, л. 12-16: Чалхушян, указ. раб., с. 24-25.

¹² См. Национальный архив Армении (далее НАА), ф. 57, оп. 2, д. 709, л. 68: Чалхушян Г., указ. раб., с. 26.

¹³ См. «Աշակ», Թիֆլիս, 1914, 31 օգոստոսի:

Преисполненный идеями освобождения западноармянства, Аршак Чопанян призывал армян принять участие в “священной войне, за победу стран Антанты”¹⁴.

Ваан Терьян считал, что перед армянством поставлен вопрос не только национально-культурного будущего, но и задача физического существования армянского народа”¹⁵.

Чуть позднее, 25 октября, “Мшак” призывала армян вместе защищать Россию – в ее великой и исторической миссии. “Для поддержки необходимо одно – общее единство, согласие, отказ от партийного раскола. Отныне не должно быть ни мшакской, ни дашнакской, ни гнчакской, ни социал-демократической армянских направлений, – писала газета, – сегодня все должны чувствовать себя сынами армянства, братьями, чей долг – думать, заботиться об освобождении несчастных турецкоармянских братьев”¹⁶.

Выступление армян на стороне России и других стран Антанты, таким образом, рассматривалось как борьба за проведение реформ в армянских провинциях. Выдвигалась также идея создания в Армении полунезависимого государства – во главе с одним из князей романовской императорской династии. Видя в этом решение вопроса, московский либеральный общественно-политический деятель Г.Мнацаканян в изданной в Москве в 1914 г. книге писал, что такая честь, если она будет оказана Армении одной из величайших в человеческой истории царствующих семей, а также то, что само по себе присутствие Великого князя в Армении может стать полной гарантией объективного и справедливого управления живущими в пределах Армении народами¹⁷.

¹⁴ «Մշակ», 1914, 10 հոկտեմբերի:

¹⁵ НАА, ф. 288, оп. 1, д. 465, л. 21-22.

¹⁶ «Մշակ», 1914, 25 հոկտեմբերի:

¹⁷ Мнацаканян Г.Д., Разрешение Армянского вопроса, М., 1914, с. 36.

Накануне войны со своими точками зрения по разрешению вопроса западных армян выступили также армянские политические партии.

РП Дашнакцутюн считала, что победа стран Антанты над Турцией принесет освобождение западноармянству. Еще перед войной Дашнакцутюн заявила, что отказывается от революционной борьбы, от сотрудничества со всеми теми партиями, которые занимаются подобной деятельностью, “поскольку они, преследуя общие революционные цели, помешают дашнакцаканам достичь своей главной цели – освобождению турецких армян с помощью русского оружия”¹⁸. Уже в сентябре 1914 г. губернское жандармское управление Тифлиса отмечало: “Партия Дашнакцутюн в последнее время не проявляет никакой революционной деятельности и занята исключительно формированием, обучением и отправкой воинских дружин в Турцию для борьбы с турецким правительством” – с разрешения российского наместника на Кавказе¹⁹.

Гнчакисты полагали, что в случае вступления в войну против России Турция подпишет себе смертный приговор, поскольку в это время погибнет не только европейская, но и азиатская Турция²⁰. Они лелеяли надежду, что война разрешит Армянский вопрос: “...для армян встает заря свободы: их вековое страдание, горе и боль вскоре должны исчезнуть, когда победная русская армия завоюет Армению”²¹.

Гнчакские деятели считали, что политика России изменилась, ныне она хочет создать условия для развития армян, так как хорошо осознает, что этот народ будет содействовать ее продвижению в Малую Азию и завоеванию здесь все новых

¹⁸ См. Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914 – 1917 թթ., Ե., 1969, էջ 168:

¹⁹ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914 – 1916 թթ., Ե., 1965, էջ 182:

²⁰ См. «Երիտասարդ Հայաստան», Փրովիդենս, 1914, 3 նոյեմբերի:

²¹ См. там же, 17 ноября.

позиций. По их мнению, армянский народ должен отклонить половинчатые или частные требования и деятельность – как на родине, так и в колониях (общинах). “Отбросим себялюбие, – пишет газета “Еритасард Айастан” (“Молодая Армения”), – возьмемся за дело со всей энергией и попытаемся сделать возможным сотрудничество наших сил, с чувством взаимной искренности и доверия, не только на поле боя, но и вне его, в зарубежных колониях. Этого требуют интересы дела, этого требует тот единственный момент, который должен открыть в мировой истории новую главу возрождения и независимости наций²².”

Говоря о решении Армянского вопроса, гнчакисты понимали становление единой автономии Западной Армении и Киликии, причем, если до войны хотели этой автономии в составе Турции, то ныне – под покровительством России. Они считали, что Англия и Франция сейчас не будут против создания автономной Армении, будь то с согласия Тройки, или под покровительством одной из них²³.

В опубликованной в годы войны в Каире книжке “Автономная Армения” один из лидеров партии Гнчакян Степан Сапах-Гюлян ставил задачу: рассеянные по миру армяне должны сплотиться “как можно теснее и крепче”, стать единым целым, учитывая вероисповедание и религию, сословное и классовое расслоение²⁴. Они должны объединить свои материальные и моральные, политические и культурные средства и действовать по принципу “Все за одного, один – за всех”. Только такая консолидация спасет обреченных на гибель армян. Затем, по гнчакистам, армяне должны избрать общенациональное руководство из представителей всех партий, которое, представившись Ассамблее мира, потребует от нее

²² Там же, 1914, 15 декабря.

²³ Там же, 29 декабря.

²⁴ Մալախ-Գյուլյան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Կահիրե, 1915, էջ 89:

минимум политической автономии Армении и Киликии – демократической по своему характеру и с парламентской администрацией. А на родине армянский народ должен провозгласить революцию, начав ее с северо-восточной границы Армении, с Кавказского фронта”²⁵.

Когда Турция окончательно будет побеждена, повержена и расчленена, “тогда следует приложить величайшие усилия и вызвать глубокое, долговременное, мощное широкое движение и, заняв несколько ключевых местностей, водрузить над ними революционное красное знамя. Наши 500-летние усилия требуют этого. Когда сможем сделать это, будем, несомненно, уверены в существовании самостоятельной Армении, Киликии”, – пишет Сапах-Гюлян. Далее Сапах-Гюлян отмечает, что в прошлом, когда Турция терпела поражение, образовывались малые государства и автономные страны. Так будет и в наши дни. Падение и расчленение Турции, создание новых государств и новых независимых стран было выгодно великим державам. Они будут и ныне заинтересованы в этом. Если эти страны будут расшатываться, армяне своей революционной деятельностью должны положить конец их расшатыванию и перетянуть на свою сторону. Таким образом, заключал автор, “Наша судьба в наших руках. Ответственными остаемся мы”²⁶.

Вдохновленные идеями освобождения западноармянства, конституционные рамкавары призывали армян бороться с варварством иттихадистов, спасти западных армян от уничтожения. Главный орган партии газета “Ван-Тосп” в июле 1915 г., описывая армянские погромы в Западной Армении, писала: “Мечь. Это то единственное слово, которое должно вдохновлять сердце каждого уберегшегося от резни армянина. Мечь за каждого из наших зарезанных братьев и сестер, за разрушения, за потопленных в нашей крови. Мечь к диким ордам,

²⁵ Там же, с. 95.

²⁶ Там же, с. 95-96.

которые в этот миг с дьявольским упоением купаются в потоках армянской крови...”. С ликованием отмечая, что в войне русские громят врага и продвигаются вперед, “Ван-Тосп” желает, чтобы они отрубили не только хвост, но и раздавили голову турецкой гидры. “Каждый армянин, женщина или мужчина, богатый или бедный должен считать своей святой обязанностью участвовать в освободительном и карательном походе – в меру своих способностей, предоставляемыми средствами”. Те, кто не может стать бойцом, должны помогать общему делу материальными средствами. Надо доказать “нашим русским и армянским братьям, что ничего не пожалеет для того, чтобы взять на себя толику тяжести их дела”²⁷.

Депутат Государственной Думы, кадет М.Пападжанян энергично посредничал перед российскими властями в освобождении из российских тюрем и ссылок представителей различных политических партий, особенно принадлежащих к Дашнакцутюн, и разрешении вернуться высланным за границу, чтобы те помогли общему делу, т.е. служили на войне в интересах России. Армянские кадеты разъезжали по городам России, вербовали добровольцев, организовывали сбор пожертвований и исполняли поручения российских властей. В армянской периодической печати они выступали с множеством статей и отмечали, что в нынешней войне Германия и Австро-Венгрия потерпят поражение, а их союзник Турция будет отдана на милость победителей. Страны Антанты поделят ее на три зоны влияния. Англия будет доминировать в Аравии и Месопотамии, Франция – в Сирии, а Россия – в Армении, которой будет предоставлена автономия. Кадеты определили и границы Армении: они должны были включать вилайеты Вана, Битлиса, Эрзерума, Сиваса, Харберда, Диарбекира, Трапезунда и Аданы. Большая часть населения этих вилайетов была армянской, причем в вилайетах Вана, Битлиса

²⁷ «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1915, 3 հուլիսի:

и Аданы они составляли абсолютное, а в остальных вилайетах относительное большинство.

Кадеты считали, что от этих вилайетов следует отрезать окраинные регионы, где армян было мало, а других народов – больше. “Таковы западная часть Трапезундского вилайета... западная и северо-западная часть Сивасского вилайета, приграничные южные части Междуречья – в Битлисском и Диарбекирском вилайетах”²⁸. Вследствие этого население вышеуказанных регионов с 5.215.400 уменьшится почти на полмиллиона, но не за счет армян, а в основном других народов.

Кадеты надеялись, что когда Западная Армения получит самостоятельность, все покинувшие ее сыновья вернуться из изгнания, обустроят свои очаги и поставят на более прочный фундамент единство нации. Они были убеждены, что Армения может получить автономию только с помощью России и в этом случае будет иметь возможность “приобщиться к благам цивилизации, начать свою самобытную, национальную общественную жизнь”²⁹.

Перед войной в разрешении вопроса западных армян со своими особыми точками зрения выступила также армянская социал-демократическая рабочая организация так называемых “спецификов”. Их лидеры (Д.Ананун, Б.Ишханян) считали, что вопрос западного армянства может решить только его духовная консолидация. Для этого, согласно спецификам, следует вести такую национальную политику, которая “не должна отметить необходимость сосуществования в Турции (как это не отвергается в России)”. “Если Турция невыносима своей политической жизнью, следует содействовать ее обновлению, каким бы тяжелым ни было это дело. Может встать вопрос

²⁸ «Արարատ», Էջմիածին, 1914, դեկտեմբեր, էջ 1089-1090:

²⁹ Там же.

раздела Турции, но там не станут спрашивать армян, и они должны быть подданными тех, кому достанутся. Слабый и немощный не может поступать иначе”³⁰, - писал Д.Ананун в статье “Собирание армянства”.

Верный своей идее “культурно-национальной автономии” глава армянских спецификов Д.Ананун заключает, что во всех случаях западные армяне “должны включать требование национально-культурной автономии, и путь к этому требованию проторен – это наличие национальной конституции”. Решение Армянского вопроса “следует искать в Турции и посредством национально-культурной автономии”³¹.

Эту точку зрения Д.Анануна защищал и его соратник Б.Ишханян. Он находил, что для решения Армянского вопроса возникло одно благоприятное условие. А именно то, что если раньше Англия была врагом России, то сейчас – его союзник. Они вместе воюют против Турции. Когда Германия проиграет, Турция окажется трофеем союзников. Однако для Армянского вопроса налицо серьезная трудность. Это – рассеянность армян по всей Турции. В одном месте составляют большинство армяне (в Ване), в другом – турки (в Эрзеруме). В таких условиях Армянский вопрос не может решиться кардинальным образом, если даже будет создана единая автономия шести вилайетов и Киликии под покровительством России, поскольку останутся без внимания армяне центральных и западных регионов Османской империи³².

По мнению Б.Ишханяна, для решения Армянского вопроса армянонаселенные вилайеты Турции или их часть (как решат державы-победительницы Антанты) должны быть при-

³⁰ «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, 19 հոկտեմբերի:

³¹ Там же.

³² См. там же, Համբարյան Ա., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, էջ 461:

соединены к Кавказу, с “введением там широких автономно-административных форм, соответствующих топографическим и родовым национальным особенностям. Второе – для оставшегося в Малой Азии и европейской Турции армянского элемента провести коренные гражданско-правовые реформы и национально-культурную автономию”. По Б.Ишханяну, присоединение армянонаселенных регионов к Кавказу во многом будет выиграно для их жителей, и в первую очередь для армян, поскольку Россия, находясь на несравненно более высоком уровне, будет способствовать их социально-экономическому и культурному развитию, а для оставшихся в Турции армян необходимо начать преобразования и дать им права свободного развития”³³.

Армянские специфики как до войны, так и в ходе ее в решении Армянского вопроса продолжали защищать свою идею “культурно-национальной автономии”.

В годы Первой мировой войны иной была только точка зрения большевиков. В то время как все партии выступили в пользу использования момента в решении вопроса западного армянства и встали на сторону правительства России, армянские большевики призвали превратить империалистическую войну в гражданскую, достичь поражения правительств всех воюющих стран. В Закавказье для претворения в жизнь ленинских положений большевистской партии 4 октября 1915 г. в Баку под руководством С.Шаумяна созывается подпольный партийный съезд, в котором участвовали представители большевистских организаций Баку, Тифлиса и Кутаиси. Съезд строго осудил позицию властей и партий Закавказья в отношении войны. Большевикам поручено было обличать националистическую преступную политику армянской буржуазии и Дашнакцутюн, бросить клич в трудовые массы не подчиняться провокационным заявлениям националистических партий и

³³ «Մշակ», 1914, 11 դեկտեմբերի:

лжепатриотическим призывам. Съезд избрал Кавказское бюро РСДРП в составе С.Шаумяна, Ф.Махарадзе, И.Фиолетова, Н.Аладжаловой, С.Кавтарадзе и др.³⁴. Под их непосредственным руководством большевики Закавказья приложили огромные усилия для претворения в жизнь решений бакинского съезда и активизации политической работы среди населения. В этом деле особенно активную роль сыграл издающийся в конце 1915 г. в Тифлисе еженедельник “Пайкар” (“Борьба”), который, ведя непримиримую войну против иных идеологий, пытался объединить народ вокруг идей большевистской партии.

³⁴ См. Շահումյան Ա., Երկերի լիակատար ժողովածու, Ե., 1978, հ. 3, էջ 27-28:

ГЛАВА ПЕРВАЯ

УЧАСТИЕ АРМЯН В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Армяне с большим воодушевлением и организованностью участвовали еще накануне войны, с начавшейся 13 июля 1914 г. на Кавказе мобилизации, в процессе разрешенного российским правительством добровольческого движения.

Из каждых 100 армян России 13 были призваны в армию¹. В годы войны из проживавших в Российской империи 2 млн. 54 тысяч армян в русскую армию влилось более 250 тысяч армянских воинов².

По официальным данным, с ноября 1914 г. по 30 декабря 1916 г. только через тифлисскую местную бригаду прошли годные к воинской службе 121991 армян. Грузин было на 878 человек меньше – 121113, татар – в 80 раз меньше, всего – 1341 человек. Заметим, что из призванных 177787 грузин освобождены 56674, около одной трети, из 147344 армян – 25353, около одной шестой части. Из Гандзака призвано 31896 армян, Баку – 11797, Тифлиса – 23537³.

В строй вернулись находящиеся в запасе многие генералы и офицеры, в том числе – генерал-майоры Товмас Назарбекян, Микаел Кишмишев, Вагаршак Тер-Акопов-Тер-Маркосянц и др. Число офицеров достигло 1800.

Количество мобилизованных 250 тысяч армян составляло 12,2% проживавших на территории Российской империи армян всех возрастов – мужчин, женщин и детей. Фактически

¹ См. «Հայկական հարց», հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 41:

² См. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Ե., 1981, էջ 547:

³ См. Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998, էջ 15:

к оружию были призваны почти все годные к службе мужчины.

Армянскому высшему офицерству было доверено руководство ответственными сферами. Генерал-майор Левон Фаддеевич Тигранов являлся заместителем главнокомандующего войсками Петроградского военного округа (1917 г.), генерал-майор Яков (Акоп) Герасимович Багратуни – начальником штаба Петроградского военного округа (1917 г.), генерал-лейтенант Левон Аветикович Позоев (Позоян) – начальник артиллерии Туркестанского военного округа (1916 г.), генерал от артиллерии Андрей Адамович Атабеков – начальник артиллерии Московского военного округа (1913-1916 гг.), генерал-майор Иван Васильевич Ахвердов (Ахвердян) – начальник штаба Кавказского 2-го кавалерийского корпуса (1916-1917 гг.), генерал-майор Владимир Петрович Лазарев (Лазарян) – начальник штаба 7-го корпуса (1916 г.), генерал-майор Александр Иванович Лазарев (Лазарян) – генерал для поручений (1914 г.), генерал-лейтенант Степан Герасимович Калантаров – комендант и начальник гарнизона Витебска, затем – комендант Петрограда (1914 – 1918 гг.), генерал-майор Гавриил (Габриел) Корганов (Корганян) – заместитель начальника штаба Кавказского фронта (1917 – 1918 гг.), генерал-лейтенант Артем Соломонович Вартанов – инспектор артиллерии 7-й армии (1916 г.), генерал-майор Василий Михайлович Тамашев (Тамамшян) – генерал для поручений при командующем кавалерийской армии (1916г.), генерал-майор Вагаршак Тер-Акопов-Тер-Маркосянц – начальник инженерного управления Кавказского фронта (1917 г.). Многие из военнотружущих армян были командирами корпусов, дивизий, отрядов, бригад, полков. Генерал от инфантерии⁴ Петр Иванович Огановский был

⁴ Генерал от инфантерии (пехоты) (от артиллерии, кавалерии) – так называемый полный генерал, в 1796-1917 гг. в вооруженных силах России воинское звание высшего офицерского состава, следующее за генерал-лейтенантом.

командующим Кавказским 4-м армейским корпусом (1915-1917 гг.), генерал от кавалерии Георгий Александрович Туманов – командир 7-го кавалерийского корпуса (1916 г.), генерал-майор Фома (Товмас) Иванович Назарбеков – начальник Ереванского военного отряда и губернских войск (1915-1917 гг.), генерал-майор Мовсес Бабаевич Силиков (Силикян) – командир Кавказского 8-го стрелкового полка, затем – начальник военного отряда Вана (1915-1916 гг.), генерал-лейтенант, князь Константин Александрович Туманов (Туманян) – командир Приамурской 1-й кавалерийской бригады (1916 г.), генерал-майор Исаи Исаевич Акимов (Овакимян) – командир Забайкальской 1-й артиллерийской бригады (1916 г.), Георгий Аветикович Позоев (Позоян) – командир 46-й артиллерийской бригады (1916 г.), полковник (впоследствии – генерал-майор) Рубен Аветикович Позоев (Позоян) – командир 6-й артиллерийской бригады (1916 г.), генерал-майор Андраник Озаян – командир армянского Сводного отряда (1917 г.), генерал-майор Александр Гаджаев (Гаджоян) – командир Кавказского 23-го стрелкового полка (1917 г.), генерал-майор Павел Петрович Бежанбек – командир Кавказского 22-го стрелкового полка. В различных родах войск и на фронтах занимали высокое положение также генерал-лейтенант Александр Романович Алахвердов (Мелик-Алахвердян), генерал-майоры Микаел Арешев, Павел Семенович Султан-Шах, Николай Межлумович Мелик-Шахназаров, Павел Дмитриевич Мелик-Шахназаров, Арсений Сергеевич Долуханов, Давид Григорьевич Бебутов (Бебутян), полковники Константин Бегларович Долуханов, Николай Артемьевич Костанов и многие другие⁵.

⁵ Российский государственный военно-исторический архив (отныне РГВИА), ф. 409, оп. 1, д. 16833, л. 1-3, там же, д. 50942, л. 1-11, там же, д. 46528, л. 1; Аветисян Г., Генералы-армяне в Российской империи, Е., 2007; Կարապետյան Մ., Հայազգի զինվորականները ռուսական բանակում (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), Ե., 2008; Карапетян М., Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян, Е., 2003.

Из проведенных нами на основе архивных документов и других материалов исследований выяснилось, что в Первой мировой войне 1914-1918 гг. принял участие 31 генерал армянского происхождения, из коих один – генерал от инфантерии (П.И.Огановский), один – генерал от кавалерии (Г.А.Туманов), один – генерал от артиллерии (А.А.Атабеков), пятеро – генерал-лейтенанты (Л.А.Позоев, князь К.А.Туманов, А.С.Вартанов, С.Г.Калантаров, А.Р.Алахвердов), двадцать три – генерал-майоры (Л.Ф.Тигранов, Я.Г.Багратуни, Г.Г.Корганов, И.И.Акимов, В.Тер-Акопов-Тер-Маркосянц, Г.А.Позоев, Р.А.Позоев, И.С.Баграмов, И.В.Ахвердов, М.Б.Силиков, В.М.Тамашев, В.П.Лазарев, Ф.И.Назарбеков, М.Арешев, А.И.Лазарев, Н.М.Мелик-Шахназаров, П.П.Бежанбек, П.Д.Мелик-Шахназаров, П.С.Султан-Шах, Д.Г.Бебутов, А.С.Долуханов, А.Гаджоян, А.Озаян).

На европейском и кавказском фронтах в составе русской армии свое слово сказало новое поколение известных армянских офицерских династий. На фронте были из Абаmeliков - 5, Ахшарумовых - 5, Аргутинских-Долгоруковых - 10, Меликовых - 6, Ахвердовых - 3, Лазаревых - 4, Тумановых - 5, Корганянов - 14, Тиграновых - 1.

Война возродила известные с русско-турецких войн воинские династии Абелянов, Аджемьянов, Афшарянов, Долуханьянов, Овсепянов, Калантарянов, Пирумянов (Бек-Пирумянов), Саакьянов, Сагинянов, Силикьянов, Арутюнянов, Манучарянов, новое поколение которых сражалось на Кавказском фронте⁶.

На европейском фронте в первых же боях из армянских офицеров проявили себя начальник штаба 81-й пехотной дивизии Левон Фаддеевич Тигранов, генералы Андрей Адамович Атабеков, Георгий Александрович Туманов. Последний с

⁶ См. Ազեկիւնի շին 2, указ. раб., с. 16.

должности командира 13-й кавалерийской дивизии был выдвинут в командиры 7-го кавалерийского корпуса, получил звание генерала от кавалерии. Атабеков был назначен начальником артиллерии Московского военного округа.

На северном и юго-западном фронтах с сентября 1914 по май 1915 г. за проявленное личное мужество в ожесточенных боях в районах рек Висла, Пилица, Радомке и городов Ивангород, Лодзь, Дрогобыч, Перемышль, Фредрополь, Брест Левон Тигранов был награжден орденами Св.Владимира с мечом и бантом 4-й степени, Св.Владимира с мечом и бантом 3-й степени, ценным оружием и благодарственной грамотой.

Находясь с августа 1914 г. по апрель 1917 г. в боях, будучи раненым и вновь вставшим в строй, Л.Тигранов поочередно занимал должности начальника штаба 81-й, затем 106-й пехотной дивизий, командира Окского 321-го пехотного полка, начальника походно-хозяйственного управления штаба 42-го армейского корпуса, был награжден новыми орденами. 6 декабря 1916 г. ему присвоено звание генерал-майора. 28 марта 1917 г. храбрый сын армянского народа был выдвинут на службу в Петроградский военный округ, назначен дежурным генералом штаба Петроградского военного округа. 25 сентября 1917 г. по приказу Временного правительства России назначен заместителем главнокомандующего войсками Петроградского военного округа⁷.

Из проявивших себя в первых же боях на европейском фронте были также офицер по особым поручениям, полковник штаба Туркестанского 1-го корпуса Акоп Герасимович Баградуни и инспектор Туркестанского 1-го артиллерийского армейского корпуса, генерал-майор Левон Аветикович Позоев. Последний с должности инспектора артиллерийского корпуса был

⁷ См. РГВИА, ф. 409, оп. 1, д. 168633, л. 1-8, Չարսապետյան Ա., указ. раб., с. 33-38, 79-81.

выдвинут и назначен начальником артиллерии Туркестанского военного округа.

За проявленное личное мужество в ожесточенных боях на европейском фронте 18-20 и 24-28 сентября Акоп Баградуни был награжден орденами Св.Станислава 2-й степени и Св.Владимира 4-й степени. За смелость, проявленную 21 ноября в боях за местечко Прасниша, удостоился Георгиевского креста. О его доблести было доложено Николаю Второму.

С января 1915 г. до апреля 1917 г. находясь в боях, будучи раненым и вновь вставшим в строй, поочередно занимал должности начальника штаба 76-й пехотной дивизии, 2-й Туркестанской пехотной, затем пехотно-артиллерийской бригады, командира 8-го Туркестанского полка, был награжден новыми орденами. В мае 1917 г. как делегат Западного фронта принял участие в Всероссийском съезде офицерства, был выдвинут на работу в Военное министерство, затем назначен начальником штаба Петроградского военного округа, получил звание генерал-майора⁸.

Воины-армяне активно участвовали почти во всех военных действиях на всех этапах войны.

На европейском фронте среди армянских офицеров, отличившихся в развернувшихся в августе-сентябре 1914 г. Галицийской и Люблин-Холмской операциях, были инспектор артиллерии Русского 14-го армейского корпуса, генерал-лейтенант Артемий Соломонович Вартанов, командир 6-й батареи 19-й артиллерийской бригады, подполковник Константин Бегларович Долуханов, командир 2-й дивизии гренадерской артиллерийской бригады, полковник (впоследствии – генерал-майор) Георгий Аветикович Позоев.

Во время Варшавско-Ивангородской, Перемышльской, Лодзинской операций своей храбростью и подвигами из

⁸ См. Ավետիսյան Հ., указ. раб., с. 17.

армянских воинов отличились генерал-лейтенант Артемий Вартанов, артиллерист капитан Георгий Васильевич Бабаджанов, поручик Денис Георгиевич Позоев. За ноябрьские и декабрьские бои Вартанов был награжден орденами Св.Владимира 4-й степени с мечом и бантом и Св. Анны 1-й степени с мечом⁹.

В военных действиях 1915-1916 гг. на европейском фронте против австро-германских войск активное участие принимали подполковники Константин Долуханов, Христофор Герасимович Араратов (впоследствии – генерал-майор), начальник артиллерии Туркестанского военного округа, генерал-лейтенант Левон Аветикович Позоев, генерал-лейтенант Артемий Вартанов, командир 46-й артиллерийской бригады Георгий Позоев, штабс-капитан 78-й артиллерийской бригады Николай Согомонович Абабеликов, прапорщик 3-й гренадерской артиллерийской бригады Николай Оганов, поручик 65-й артиллерийской бригады Денис Георгиевич Позоев, подполковник Константин Герасимович Юзбашев, капитан 52-й артиллерийской бригады Багдасар Багдасаров, капитан 19-й артиллерийской бригады Георгий Бабаджанов, поручик 1-й Сибирской бригады тяжелой артиллерии Галуст Артемьевич Мелик-Арутюнян, прапорщик Аршак Ованесович Косян и многие другие.

За эффективные действия на европейском фронте в ходе боев начала 1915 г. Константин Долуханов получил звание полковника, а за проявленную храбрость в развернувшихся на участке Яслик-Валигрох боях был награжден орденом Св.Георгия 4-й степени. За проявленную в боях личную доблесть прапорщик Николай Оганов был награжден орденом

⁹ См. Փահլավյան Վ., Ռուսական կայսրության զինված ուժերի հայ հրետանավորները (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), Ե., 2013, էջ 97-107:

Св.Анны 4-й степени с надписью “За храбрость”, поручик Денис Позоев – орденами Св.Станислава 3-й степени и Св.Анны 3-й степени. За проявленное мужество в ожесточенных боях с 27 февраля до 19 марта 1916 близ населенных пунктов Менарже, Мали, Плоцк и Вах Христофор Араратов был награжден орденом Св.Владимира 4-й степени с мечом и бантом¹⁰. За смелость, проявленную в холмских и гродненских боях и в Нарочской операции, были награждены также из числа армянских офицеров генерал-майор Георгий Позоев, прапорщик Аршак Косян. Последний за активное участие в Нарочской операции был награжден орденом Св.Станислава 3-й степени. Георгий Позоев за проявленное мужество и полководческий талант в бою в селе Карчева в 1916 г. был награжден мечом и бантом – в дополнение к ранее полученному ордену Св.Владимира 4-й степени¹¹.

Война на Кавказском фронте началась 31 октября 1914 г. О действиях русских войск в первые дни было доложено Николаю Второму 2 и 3 ноября. На этом фронте в первых же боях из армянских офицеров проявил себя начальник штаба Ереванского конного отряда Гавриил Корганов (Корганян), который 6 декабря 1914 г. был назначен начальником штаба 39-й дивизии. Бойцы 154-го полка этой дивизии 22 декабря, в самом начале Сарыкамышской операции, в районе Кызыл-Килиса взяли в плен командующего турецким 9-м корпусом, 106 офицеров и множество трофеев. Заметим, что более одной трети офицеров этого полка были армяне. За декабрьские бои Гавриил Корганян был награжден орденом Св.Станислава 2-й степени и орденом Св.Анны с мечом и бантом. Он был назначен заместителем начальника штаба Кавказского фронта¹².

Известны имена многих офицеров армян – деятельных

¹⁰ См. там же, с. 110-113.

¹¹ Там же, с. 136.

¹² См. Ալեխիսյան Հ., ևշվ. աշխ., էջ 18:

участников Сарыкамышской, Алашкертской, Трапезундской, Хамаданской, Дилманской, Ванской и других операций. Командир Кавказской 2-й стрелковой дивизии, генерал-майор Товмас Назарбекян отличился своей победой в Дилманском сражении, здесь же совершил свои подвиги Андраник. Назарбеков был назначен начальником Муш-Битлисского, затем Карамуджского отряда. Мовсес Силикян был командиром 8-го полка, в 1915-1916 гг. – начальником Ванского русского отряда¹³. Иван (Ованес) Ахвердян был начальником штаба дислоцированной в Трапезунде 127-й пехотной дивизии, после получения звания генерал-майора – начальник штаба Кавказского 2-го кавалерийского корпуса¹⁴. Полковник Павел Петрович Бежанбек являлся командиром Кавказского 22-го стрелкового полка, полковник Юзбашев (Юзбашян) – заместителем командира 201-го Нотийского пехотного полка, полковник Л.Чарухчев (Чарухчян) – заместителем командира Туркестанского 17-го стрелкового полка¹⁵. Полковник Рубен Позоев выделился своими подвигами в ходе Сарыкамышской операции, был награжден орденом Св.Владимира 3-й степени с мечом, затем был выдвинут в командиры 6-й артиллерийской бригады¹⁶. В развернувшихся на Кавказском фронте в 1916-1918 гг. боевых действиях активное участие приняли капитан Кавказского 1-го особого артиллерийского дивизиона (впоследствии – подполковник) Иосиф Фаддеевич Тигранов, капитан 44-й артиллерийской бригады Валентин Мхитарович Демирташев, подполковник 21-й артиллерийской бригады Христофор Герасимович Араратов, полковник 19-й артиллерийской бригады Константин Бегларович Долуханов¹⁷, рядо-

¹³ См. Аветисян Г., Генералы-армяне в Российской империи, Е., 2007, с. 142-143, 218.

¹⁴ См. Карапетян М., Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян, Е., 2003, с. 9.

¹⁵ См. НАА, ф. 121, оп. 1, д. 41, с. 160-161, д. 1, с. 47.

¹⁶ См. Аветисян Г., указ. раб., с. 211.

¹⁷ См. Փափլիանյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 137-139:

вые Кубанской сотни Казачьего партизанского отряда Левон Каспаров, Григор Аванесянц, Хачатур Каламенянц, Иван Аракелов. Последние были одними из первых армянских добровольцев казачьих воинских частей Кавказской русской армии, кто удостоился ордена Св.Георгия – “За проявленную в боях с турками самоотверженность и отвагу”¹⁸. За участие в боевых действиях в Кюрдамирском направлении, в районах Баку, Дербента и Петровска (ныне - Махачкала) орденами Георгиевский крест 3-й и 2-й степени удостоились “За самоотверженный труд и отвагу в борьбе с турецкими войсками” старший унтер-офицер Пограничной сотни того же отряда Манук Хахдаджев, ефрейторы Аршак Арутюнов и Арзуман Манучаров¹⁹. За подвиги в тяжелых боях мая-декабря 1918 г. приказом Главнокомандующего Кавказским фронтом в числе награжденных орденами Георгиевский крест 4-й и 3-й степени были рядовые Запорожской сотни Аршак Агабеков, Мкртич Мелкумов, Богдан Авагов, бойцы Егиш Каспаров, Степан Арутюнов, Акоп Акопян и др. В числе награжденных орденами Георгиевский крест 1-й, 2-й и 3-й степени были рядовые 2-й полевой батареи Казачьего отряда Арсен Ахумов и ефрейторы Пограничной 1-й сотни Аршак Арутюнян и Арзуман Манучаров, по два Георгиевских креста получили ефрейтор Пограничной 1-й сотни Ованес Фаргохян, рядовые 2-й полевой батареи Хачатур Аванесов, Ованес Мирзоев, Левон Алахвердян, бомбардир 1-й горно-конной батареи Вараг Мкртчянц и конвоир Апет Ованесянц, по одному ордену Св.Георгия получили младшие унтер-офицеры Уманской сотни Мартирос Саркисов, Мирон Хачатуров, Иван Балаев, Арменак Мискарянц, фельфебель 4-й полевой батареи Ованес Гелян, наводчик Левон Халафян, разведчики Израел Дадаев, Мкртич Тер-Минасов, бомбардир 1-й тяжелой батареи Навасард Сандарянц, сапер

¹⁸ Государственный архив Краснодарского края. Инвентарный N 9418, л. 2.

¹⁹ См. там же, инвентарный N 9418, л. 9-10.

инженерной роты Аветис Амиров, фельдфебель Семен Айрапетов и многие другие²⁰.

Заметим, что в годы Первой мировой войны армяне в Кавказской армии имели большой удельный вес. По положению на начало 1917 г., русские составляли 42% контингента Кавказской армии, украинцы – 30, армяне – 10, грузины – 8, немцы – 4, поляки – 1,5%. Остальную часть составляли белорусы, татары, евреи и латыши. Такой же была картина офицерского состава. Русских офицеров было 60%, украинцев – 10, армян – 8-9, далее следовали грузины, поляки и представители других национальностей²¹.

Тысячи сынов армянского народа участвовали в войне на Кавказском фронте в составе армянских воинских частей. Из них в первое время было сформировано четыре добровольческих дружины – 1-я, 2-я, 3-я, 4-я, командирами которых были назначены закаленные в национально-освободительной борьбе гайдуки Андраник, Дро, Амазасп, Кери. Позднее были организованы 5-я, 6-я и 7-я армянские отряды и число добровольцев весной 1915 г. достигло 6500²².

1-я добровольческая дружина (командир – Андраник), сформированная 23 октября 1914 г. в Салмасте в составе воинского отряда генерала Чернозубова, действовала в направлении Салмаст – Ван. Большую часть отряда в 1200 человек составляли западные армяне. Дружина особенно отличилась в Дилманском сражении (апрель 1915 г.), затем добровольцы активно участвовали в освобождении Вана (май 1915 г.) и занятии Битлиса (февраль 1916 г.)²³. 2-я армянская доброволь-

²⁰ См. там же, л. 2-16.

²¹ См. РГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 212, л. 4, также ф. 2548, оп. 1, д. 3, л. 358-359.

²² См. Կարապետյան Մ., Հայկական զինվորական կազմավորումները Կովկասյան ռազմաճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, «Հայկական բանակ», Ե., 1999, N 2, էջ 67:

²³ См. НАА, ф. 121, оп. 1, д. 3, л. 1-31, д. 16, л. 3.

ческая дружина в апреле-мае 1915 г., в составе Баязетского русского военного отряда генерала Николаева приняла участие в занятии Вана, освобождении юго-западных прилегающих к нему районов – Ахтамара, Мокса, Шатаха, Азатакерта, Зейвы, Арчеша и других местностей и сел (май-июнь 1915 г.), овладении Мушем и Битлисом (февраль-апрель 1916 г.)²⁴.

3-я армянская добровольческая дружина в составе русского Карадербентского отряда приняла участие в Сарыкамышской операции (декабрь 1914г. – январь 1915 г.), затем в боях за освобождение Вана, Муша и Битлиса²⁵. От Сарыкамыша до Ревандуза (Иран) пролег боевой путь 4-й армянской добровольческой дружины. В 1914 – 1916 гг. дружина вместе с 2-й и 3-й армянскими отрядами участвовала в тяжелых боях за овладение Ваном, Мушем, Битлисом. В январе-июне 1916 г. 4-я армянская добровольческая дружина в составе русского Сулдузского отряда приняла участие в боях за Ревандуз, в ходе которых 30 мая, после одной из атак, от вражеской пули героически погиб командир дружины, народный герой Кери²⁶.

5-я армянская добровольческая дружина (командир Вардан) была сформирована в Ереване. Работа по его созданию была начата еще в декабре 1914 г. Однако из-за отсутствия оружия в арсенале Кавказской армии дружина не была вооружена и не смогла принять участие в боевых действиях первой фазы войны.

6-я армянская добровольческая дружина (называлась также 6-й Гнчакской дружиной) была создана в Каракурте – в составе возглавляемого генералом Баратовым русского отряда. Дружина в декабре 1915 г. – январе 1916 г. участвовала в Эрзерумской операции, в феврале-марте 1916 г. заняла Эрзе-

²⁴ См. там же, д. 3, л. 8, 14, 15, д. 1, л. 1-18, д. 16, л. 3-5.

²⁵ См. там же, д. 8, л. 20-21, д. 3, л. 1-31.

²⁶ См. там же, д. 9, л. 78-79.

рум. Первым командиром был офицер русской армии капитан Г.Джанполадян, а чуть позднее его заменил поручик Г.Авшарян, который погиб летом 1915 г. в ходе развернувшихся на берегу реки Шарьян боевых действий. Авшаряна заменили Гайк Бжшкян (Гай), затем – Пандухт (Микаел Серян).

7-я армянская дружина (командир князь Аргутян) была сформирована летом 1915 г. в Ереване – это была резервная сила дружин, впоследствии перешедшая в Северный Иран и особенно проявившая себя в Ревандузском сражении²⁷.

За проявленные в боях смелость и храбрость многие из армянских добровольцев были награждены орденами и медалями, в том числе и Георгиевским крестом. Так, например, только из личного состава 2-й добровольческой дружины (командир Дро) за период с 23 октября 1914 г. по 1 июня 1916 г. Георгиевским крестом были награждены 76 добровольцев (из коих двое – первой степени), 138 человек награждены медалями²⁸. За активное участие в сражениях Георгиевским крестом 2-й и 4-й степени награждены были также входящие в “Арагатскую дружину” (2-й, 3-й, 4-й отряды) десятки добровольцев²⁹. За храбрость и героизм, проявленные в 1914 – 1916 гг. в боях за Ван, Битлис, Муш, среди награжденных Георгиевским крестом 1-й и 2-й степени были заместитель командира 2-й армянской добровольческой дружины поручик Гарегин Нжде³⁰, заместитель командира 4-й армянской добровольческой дружины Микаел Арзуманов, командир роты

²⁷ См. там же, д. 3, л. 19.

²⁸ См. там же, ф. 121, оп. 3, д. 16, л. 3.

²⁹ См. РГВИА, ф. 551, оп. 3, д. 20; д. 9, л. 200.

³⁰ Гарегин Нжде, помимо награждения орденами Георгиевский крест 1-й и 2-й степени, был представлен также к Георгиевскому кресту 3-й и 4-й степени, Св.Анны 4-й степени с надписью “За храбрость” и Св.Владимира 3-й степени (См.: Центральный государственный архив Грузии, далее - ЦГАГ).

той же дружины, персидский армянин Шермазан (Шерам) Тер-Андреасян, заместитель командира роты Микаел Парикян и др.³¹ На полях сражений погибло более 700 добровольцев³².

В период с декабря 1915 г. по август 1916 г. армянские добровольческие дружины были переформированы и на их базе создано 6 армянских стрелковых батальонов, в которых по состоянию на 1 января 1917 г. служили 5179 человек, из коих 174 – офицеры³³.

1-й армянский батальон в составе 39-й дивизии совершил крупные подвиги в ожесточенных боях в районе Килкита и Ерзнка с 25 по 27 июня 1916г. В штабном донесении говорится, что в ночь с 25 на 26 июня приказано было атаковать неприступные турецкие позиции, 1-й армянский батальон исполнил поставленную задачу, успешно продвинувшись по горному хребту и соединившись с соседними воинскими частями, овладел высотами N2300, 2350 и 2660 близ селения Балинтапак. После этого турки, понеся большие потери, стали отступать под прикрытием конницы. «В этом первом сражении только что сформированный батальон проявил высокий боевой дух, крепкую дисциплину и несокрушимую стойкость. Потерять более половины всего личного состава (55%) и вновь добиться успеха дела – часто выше сил даже старых и опытных воинских частей»³⁴.

11 июля с передовыми частями 39-й дивизии 1-й армянский батальон был одним из первых, кто вошел и занял Ерзнка.

³¹ См. НАА, ф. 121, оп. 1, д. 9, л. 75.

³² Там же, ф. 57, оп. 5, д. 56, л. 2.

³³ См. РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 44, л. 175-176.

³⁴ См. НАА, ф. 121, оп. 1, д. 15, л. 16-17; Արդանյան Գ., Հայերու մասնակցությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատին վրա 1914 – 1917 թթ. «Հայրենիք», Բոսթոն, 1927, N 12, էջ 112:

Наилучшим образом проявил себя на персидском участке фронта 3-й армянский батальон под командованием Артема Тер-Никогосяна.

С 29 июля по 9 августа батальон непрерывно был в походах, боях и стычках. В имевших мест с 2 по 8 августа сражениях, дав 140 убитых, 20 раненых и без вести пропавших, батальон после кровопролитной битвы освободил от турок села Кемишлу, Дуру и Сиаков³⁵.

На персидском театре военных действий отлично проявили себя 4-й и 6-й стрелковые батальоны, совершившие блестящие подвиги в сражениях в Северном Иране и Иранском Курдистане.

На рассвете 31 июля 4-й стрелковый батальон, вместе с русскими частями в ожесточенных боях овладев окружающими высотами, занял имеющий важное стратегическое значение пункт – Сагиз. В связи с этой победой начальник Сагизского военного отряда генерал А.Кулебякин направил командиру батальона, подполковнику Овсепяну телеграмму, в которой было сказано: “Поздравляю батальон с первой победой и боевым крещением. Спасибо за блестящий ратный труд. Сегодня лично был на занятых Вами неприступных позициях и на месте оценил усердие и подвиги армянских стрелков”³⁶.

Подвиги, самоотверженность армянского батальона высоко оценил также командир корпуса генерал Чернозубов. В телеграмме подполковнику Овсепяну говорится: “Сердечно рад блестящим действиям Ваших храбрецов. Да поможет Вам Бог и в дальнейшем”³⁷.

18 июня 1917 г. 4-й батальон вместе с 6-м армянским стрелковым батальоном занял также другой важный стратегический пункт – Пенджвин. О боевых действиях и проявлен-

³⁵ См. НАА, ф. 121, оп. 1, д. 17, л. 1-4.

³⁶ Там же, д. 18, л. 2-29.

³⁷ Там же.

ную личным составом стойкость и подвиги 4-го батальона близ Пенджвина его командир пишет: "... Обувь, форма, белье и боеприпасы полностью извелись. Все были голые, полуголодные. Чтобы уберечь нагие тела от тропической жары, носили зимние рубашки, зачастую одевали шинели. Стрелки были истощены после проведения тяжелых боевых заданий. Несмотря на все это, дух их был высок от одержанных побед, и бойцы безропотно исполняли свой долг, четко осознавая, что надо окончательно победить векового врага"³⁸.

6-й армянский стрелковый батальон под командованием подполковника Микаела Мелик-Мурадяна с 5 по 10 августа 1916 г. совершил множество подвигов в ожесточенных сражениях близ Сагиза.

Летом того же года батальон отличился своей храбростью также в районе Пенджвина. В кровопролитном сражении 15-17 июня занял Бистан и считающиеся неприступными его позиции.

С подвигом батальон поздравили Главнокомандующий Кавказской армией, генерал-лейтенант Пржевальский и командир корпуса, генерал-лейтенант князь Водбольский. Командир дивизии, генерал Карпов, поздравляя батальон телеграммой за успешные дела, выразил свою гордость тем, что армянские стрелки входят в состав его дивизии³⁹.

Наилучшим образом проявился в боевых действиях также 5-й армянский стрелковый батальон под командованием полковника Павла Бек-Пирумова. В основном состоявший из карабахцев батальон с 12 июля до конца августа 1916 г. постоянно находился в походах, боях и стычках. В составе 7-го Кавказского корпуса самое активное участие принял в знаменательном сражении 9 августа 1916 г. близ персидского села Дритка-Райат и горы Асхара, где русские войска наголо

³⁸ Там же, л. 2-29.

³⁹ Там же, л. 11.

разгромили лучшую турецкую 4-ю дивизию (Дарданелльскую). В этом бою, кроме крупных военных трофеев, русские войска взяли в плен 2000 турецких солдат и 60 офицеров⁴⁰. Только за августовские сражения к боевым наградам был представлен весь офицерский состав батальона, а чуть позднее – еще 50%. Многие армянские бойцы были награждены Георгиевским крестом и медалями.

В сентябре-октябре 1916 г. 5-й армянский стрелковый батальон в составе возглавляемого генералом Кулебякиным Соудж-Булахского военного отряда вместе с 4-м и 6-м батальонами занял город Бане.

В боях с 13 по 15 декабря 1916 г. 5-й батальон вместе с другими частями занял село Атаман и сильно укрепленные турецкие позиции Востана близ Вана⁴¹. По свидетельству генерала Г.Корганяна, тяжесть военных действий и боев военной колонны почти целиком легла на армянских стрелков, их действия “доказывали высокий боевой дух солдат, строгую дисциплину и полное осознание возложенного на них долга”⁴².

Только за участие в Бистанском (Иран) сражении с 15 по 17 июня 1917 г. к Георгиевскому кресту и другим высоким наградам были представлены более 68 армянских стрелков⁴³. Немалым было число потерь. Среди погибших армянских офицеров были прапорщик 4-го батальона Ованес Хачиян, командир батальона Сурен Базян и многие другие⁴⁴.

⁴⁰ См. там же, д. 19, л. 10.

⁴¹ См. там же, л. 1-24.

⁴² Ղարղանյան Գ., указ. раб., «Հայրենիք», Բնութն, 1927, N 2, էջ 117:

⁴³ См. НАА, ф. 121, оп. 1, д. 19, л. 11.

⁴⁴ Подробно о формировании и боевых действиях армянских добровольческих дружин и стрелковых батальонов на Кавказском фронте Первой мировой войны см.: Վարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները Գովկասյան ռազմաճակատում (1914 – 1917 թթ.), Ե., 1999:

После произошедшей в России Февральской революции 1917 года, благодаря ведущейся в российской армии политике национализации и формированию национальных воинских частей, армянские регулярные батальоны были расширены и на их базе создано 6 армянских стрелковых полков, которые вошли в состав действующей армии. Из них находящиеся еще в стадии формирования 2-й и 5-й полк почетно провозгласили себя “смертниками”. “Мы, все стрелки и офицеры 5-го армянского стрелкового батальона, - говорится в решении общего собрания 5-го батальона от 15 июля 1917 г., – во главе с командиром единогласно решили с сегодняшнего дня перейти в ряд батальонов-смертников и впредь называться 5-м армянским стрелковым батальоном смертников. Отлично осознавая, что дело не в названии, а в тяжелой задаче, которую мы берем на себя, мы клянемся перед Россией и Родиной: честно и беззаветно служить родине в эти сложнейшие для нее времена... Мы будем стоять до последней капли крови и покажем противнику ударную мощь нашего батальона смертников...”⁴⁵ Армянские стрелковые полки под командованием полковников Давида Каракешисяна, Геворга Самарцяна, Артема Овсепяна, Погоса Бек-Пирумова, Левона Овсепяна и Микаела Мелик-Мурадяна особенно проявились в ряде боевых действий 1918 года под Эрзерумом, Ваном, Игдиром. По состоянию на 15 октября 1917 г. в 1-м, 2-м и 5-м армянских полках в целом было 3441 солдат и 143 офицера⁴⁶.

Благодаря пополнению в ноябре 1917 г. указанных полков и на их базе был создан Армянский отдельный армейский корпус, который вместе с русскими войсками, а после ухода последних с Кавказского фронта, взял на себя сложнейшую задачу защиты фронта. Командиром армянского корпуса был умелый и опытный военачальник российской армии генерал-

⁴⁵ ЦГАГ, ф. 1818, оп. 2, д. 82, л. 57.

⁴⁶ См. РГВИА, ф. 2100, оп. 1, д. 72, л. 273.

лейтенант Фома (Товмас) Назарбеков (Назарбемян). В составе корпуса были две стрелковые дивизии, артиллерийская, кавалерийская бригады и ряд других специализированных воинских частей и подразделений. Воинские части корпуса в ноябре 1917 г. – мае 1918 г. вели неравные, тяжелые бои с многократно превосходящими их турецкими армиями. Эти воинские части сыграли решающую роль в победах в Сардарпатском, Баш-Апаранском и Каракилиссском сражениях 22-29 мая 1918 г., которые имели судьбоносное значение как в спасении армянского народа от физического уничтожения, так и в восстановлении его государственности. По данным 19 июля 1918 г., боевой состав Армянского отдельного корпуса представлял следующую картину:

Ереванский отряд – 491 офицер, 14040 солдат,

Отряд Нижней Ахты – 150 офицеров, 2172 солдата,

Дилижанский отряд – 162 офицера, 2157 солдат,

Нор-Баязетский отряд – 15 офицеров, 403 солдата,

Всего – 19590 человек, из коих 818 офицеров, 18772 солдата⁴⁷.

Кроме указанного корпуса, на Кавказском фронте были сформированы армянский Сводный отряд Андраника (назывался также Армянской Особой стрелковой дивизией) и ряд других, нерегулярных частей, значительная часть личного состава которых составляли западные армяне. Так, например, в мае-октябре 1917 г. в Ерзнка была собрана добровольческая группа во главе с Мурадом, в Эрзеруме – охраняющий крепость полк под командованием Торгома, который имел более 600-700 бойцов, в Баберде – добровольческая воинская часть под командованием Сепуха, в Хнусе – Сасунский полк под командованием Мушега и Манука, в Алашкерте – местные воинские части под непосредственным руководством Смба-

⁴⁷ См. НАА, ф. 121, оп. 1, д. 6, л. 24 также Հարությունյան Շ., Հայկական զգալի կազմավորումները 1918 – 1945 թթ., Ե., 2002, էջ 18-19:

та⁴⁸. По состоянию на март 1918 г., западноармянские регулярные и иррегулярные силы вместе имели личный состав в 25 тысяч человек⁴⁹.

⁴⁸ См. Մինոսյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Ե., 1996, էջ 591:

⁴⁹ См. Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914 – 1918 թթ.), Ե., 1999, էջ 193:

ГЛАВА ВТОРАЯ

УЧАСТИЕ В ВОЙНЕ АРМЯН ДИАСПОРЫ

В Первой мировой войне в битве против Турции приняли деятельное участие также армяне Спюрка (Диаспоры) – зарубежных армянских общин. В годы войны они оказали материальную и моральную помощь сражающимся армянским добровольцам. Из одной докладной епископа Баграта становятся известными имена некоторых дарителей. Так, например, для армянских добровольческих дружин было получено из Нью-Йорка 1355 рублей через Петроградский Русский внешбанк, 450 рублей 0,7 копеек – из Нью-Йорка, от группы себастийцев Улаш, 3409 рублей 10 копеек – из Американской комиссии национальной защиты¹. 5000 рублей было получено от Армянского комитета Каира, 600 рублей – от армянских студентов Женевы, 175 рублей – от Васпураканского учебного общества города Челси Северной Америки, 250 рублей – от Ерзнкайского общества Нью-Йорка. Сделаны пожертвования в пользу семей добровольцев, и в Тифлисе получено 600 рублей от “Армянского молодежного союза” Марселя, из Едессии – 100 рублей от Гр.Саркисяна (от продажи жертвенного теленка), по 10 рублей от Андреасяна, И.Казаряна и М.Габриеляна и т.д.²

В годы Первой мировой стремление принять участие в войне против Турции получило большой размах в Египте, Кипре, Франции, США, Болгарии – везде, где только жили армяне. По свидетельству российского посланника на Кипре, до февраля 1915 г. с этой целью обратились в посольство около 1000 человек. В консульствах Англии, Франции и Бель-

¹ НАА, ф. 288, оп. 1, д. 3, л. 4-5.

² Там же, д. 140, л. 93-98, «Հորիզոն», 1916, 23 փետրվարի:

гии записывались в добровольческие отряды и организовывались сборы пожертвований. Сообщалось также о желании армянских врачей из Мюнхена и Парижа поехать добровольцами на фронт³.

Запись в добровольцы вызвала большое оживление в рядах и организациях Дашнакцутюн. Повсеместно проводились мероприятия по призыву партийных добровольцев и отправке их на фронт. Египетский комитет РП Дашнакцутюн с целью организации материальной помощи добровольческому движению бросил клич “Поможем армянским добровольцам”, на который откликнулись все слои общества и организации. В призыве говорится о работах Египетского комитета: “Египетский комитет РП Дашнакцутюн призывает каждого из вас не только к единовременной и последней жертве, а прямо зовет вступить в Битву – воинской данью добровольческим полкам, которая должна продолжаться до тех пор, пока будет продолжаться Армянская Битва”⁴.

В войне с первых же дней активное участие приняла Гнчакская партия. В циркуляре, опубликованном ее центральным органом, всем регионам и отделениям было поручено всячески содействовать организации добровольческих групп. Откликаясь на всенародное пробуждение во имя освобождения родины, в добровольческое движение влились почти все круги гнчакистов. Из Румынии, преодолевая ряд препятствий (разрешение правительства, обеспечение паспортами, дорожные расходы и др.), в Тифлис прибыли три добровольческие группы, первую из которых – 107 добровольцев – возглавлял известный своими подвигами и храбростью и ставший жертвой последующих боев Андраник Ерицян. Персидский филиал составил добровольческую группу в 30 человек, которая во

³ Там же, д. 114, л. 87-93.

⁴ Այլրէր ՀՅ Դաշնակցութիւնի ցախմութիւնի համար, հ. 1, Բէյրութ, 1984, էջ 240:

главе с Рштуни вошла в состав действующей под командованием Амазаспа 3-й добровольческой группы. В возглавляемую Андраником 1-ю добровольческую группу вошли гнчакисты-беженцы из Западной Армении, французское отделение мобилизовало около 40 добровольцев, которые во главе с Гургеном Тамагяном вошли во французскую армию и на европейских фронтах сражались против союзной Турции германской армии. Добровольчество внесло особое оживление в американском филиале гнчакистов. Исполнительный орган Америки опубликовал призывающий к добровольчеству известный “Красный клич”, на который откликнулись все отделения региона. Так, например, о призывных работах, организованных гнчацким филиалом города Рейсин, сказано: “Товарищу Ваану Мсрляну доверена запись в добровольцы. Было организовано публичное собрание. Собрано 1200 долларов и храбрые гнчацкие товарищи публично записались в добровольцы под громкое “ура” и бурные аплодисменты. То же воодушевление наблюдалось и при проводах добровольцев на Киликийский фронт”⁵. Большой вклад в организацию добровольчества внес Пандухт (Микаел Серян), который, обходя филиал за филиалом, своими публичными выступлениями и организационными встречами вдохновлял и разрешал многие практические трудности”⁶.

С целью организации прибывших на Кавказ добровольцев в Тифлисе состоялось межрегиональное депутатское собрание зарубежных армян-гнчакистов, о котором в одном из документов говорится: “Филиалы Персии созвали собрание, отправили делегатом Лазо, он прибыл на Кавказ, созвал собрание в Тифлисе, – приехали делегаты из Баку, Эчмиадзина, Еревана, Карса, Нахичевана и др., 32 человека, и организовали собрание, поставили вопрос добровольчества на прочную ос-

⁵ ՃԷՐԷՃԵԱՆ Ե., Պանդուխտ, Բեյրութ, 1999, էջ 13-14:

⁶ Там же, с. 14-16:

нову, избрали Кавказское главное правление, которое ведет дела на правах Центра”. Уже летом 1914 г. губернское жандармское управление Тифлиса регистрирует: “Партия Гнчак... занята исключительно вербовкой добровольцев и отправкой их на борьбу с турецким правительством”. Ответственной за гнчакских добровольцев была назначена Артемис, а заместителями – Аджид Назик и Саркис Саркисян, брат Парамазы. В Тифлисе добровольцы-гнчакисты влились в основном в 6-й армянский отряд во главе с Г.Джанполадяном и впоследствии приняли самое активное участие в боевых действиях на Кавказском фронте⁷.

22 февраля 1915 г. русский посланник в Египте Смирнов сообщает в Петроград, что в стране собрались прибывшие из США, Франции и других стран около 1000 армянских добровольцев. О готовности 15 тысяч армян сражаться против турок сообщал Министерству иностранных дел Болгарии 25 февраля 1915 г. посланник России в Софии Савицкий. Посланник представлял также просьбу редактора газеты “Про Армения” М.Варандяна по выдвинутому главным комитетом организации добровольческих групп предложению дать возможность возвратиться в страну проживающему в Америке армянству Киликии, причерноморских берегов и Малой Армении, вооружить их на войну с турками. М.Варандян сделал подобное предложение также послам Англии и Франции в Софии⁸.

С пожеланием киликийского армянства бороться против векового врага христиан обратился к послу России в США Бахметьеву спасшийся от аданских погромов и перебравшийся в Америку духовный предводитель. Из его письма от 30 октября 1914 г. видно, что находящееся в изгнании киликийское армянство берет на себя расходы по снаряжению добровольцев и доставке их в Россию. Вопросы вооружения и отправки

⁷ Там же, с. 17-18.

⁸ См. РГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 38, л. 104.

на фронт он оставлял на усмотрение русских властей⁹.

Первая группа американских армян-добровольцев выехала 12 марта 1915 г., добралась через Архангельск до Кавказа, руководителем их был Пандухт из Муша. Вторая группа той же дорогой выехала 10 марта под руководством Александра Мнацаканяна, третья группа – 21 ноября под руководством М.Шагена. Американские армяне-добровольцы, общим числом 350 человек, под командованием Пандухта отправились в Карс, где занялись военной подготовкой¹⁰.

Тысячи зарубежных армян участвовали в войне с оружием в руках, сражаясь в составе армий по месту жительства. В годы Первой мировой войны число мобилизованных в армии Франции, Англии и США армян перевалило за 50 тысяч¹¹. В ноябре 1916 г. в составе французских войск был сформирован также Восточный легион, личный состав которого пополнился армянскими добровольцами из Франции, Египта, Америки, Кипра и других стран. 15 ноября 1918 г. по решению французского правительства Восточный легион был переименован в Армянский легион. Свое боевое крещение он получил 19 сентября 1918 г. в битве при Араре. Впоследствии Армянский легион в составе англо-французских войск также принял участие в боях за освобождение Сирии и Ливана. В мае 1918 г. в составе Армянского легиона было четыре батальона, число армянских легионеров достигало 4000¹². В составе французских войск на Сирийско-Палестинском фронте и в Киликии они участвовали в военных действиях против турецкой армии. За проявленную доблесть в Арарайском сражении против турецких войск 25 армянских бойцов было награждено фран-

⁹ См. АВПР, ф. Политархия, 1914 г., оп. 1, д. 3420, с. 164.

¹⁰ См. Ճէրէհեան Ե., указ. раб., с. 19:

¹¹ См. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Ե., 1981, էջ 547:

¹² См. Պոյաճյան Տ.Ճ., Հայկական լեգեոնը, Ուորթթաուն, 1965, էջ 107:

цузским командованием орденом “Боевой крест”¹³.

Активное участие в формировании армянских воинских частей в зарубежных общинах приняли видные общественные деятели Мкртич Португальян, Аршак Чопанян и др. М.Португальян, отмечая в опубликованной в начале русско-турецкой войны в газете “Армения” статье “Турецкие армяне и наш долг”, что турки, пользуясь военным положением, режут армян, требовал без промедления организовать самооборону последних. Подчеркивая, что российские армяне посредством добровольческих дружин пришли на помощь страдающим и погибающим в Турции своим братьям, он призывал зарубежных армян не оставаться равнодушными к их судьбе. Если не могут послать добровольцев, то пусть хотя бы помогут материальными средствами армянским добровольцам России. Публицист заявлял: “Каждый, кто считает себя армянином, кто носит армянское имя, в ком течет армянская кровь, к какой бы партии ни принадлежал, должен почитать своим долгом участие в этом деле, являющемся общим делом и долгом армянства. Турецкая Армения принадлежит не той или иной партии, — она принадлежит армянству, не радеющий в пользу ее не только вне той или иной партии — он должен числиться вне армянства...”¹⁴. Далее Португальян отмечает, что для материальной помощи армянским добровольцам в Марселе уже создан “Комитет содействия армянским добровольцам Кавказа”. Зарубежные армянские колонии могут посылать свои подарки в этот комитет, который перешлет их в Тифлис, где эти подарки послужат своим целям. Португальян регулярно публикует в газете фамилии дарителей и внесенные ими суммы.

Он призвал армян зарубежных общин предоставлять добровольцев воюющим с Турцией государствам. Он считал, что

¹³ См. Չափափարջյան Ռ., Հայկական լեգեոնը (1916–1920 թթ.), Հայկական բանակ, Ե., 1996, N 1, էջ 11:

¹⁴ «Արմենիա», Մարտի, 1914, 25 նոյեմբերի:

Германия, Австро-Венгрия, Турция ведут варварскую, захватническую, грабительскую войну, а Россия, Англия и Франция – освободительную. Интересы Родины, дело спасения западноармянства требовали, чтобы армяне помогли последним. Они не должны оставаться равнодушными и ждать, пока чужой решит их судьбу, все нации кровью писали в своей истории страницы освобождения. И армяне должны поступить так.

В призыве к зарубежной армянской молодежи Португалия в марте 1915 г. писал: “История показала, что пока какой-либо народ не устремлялся с мечом в руке на поле брани защищать или восстанавливать свою свободу, он оставался рабом других”. И далее: “Товарищи, пробил час святой свободы, приходите, где бы вы ни были – в Америке или в Африке, в другом краю света, записывайтесь в добровольцы как **армяне** – где можете, в цивилизованных союзных армиях. Пусть армянское имя также прозвучит в рядах освободительных армий, и когда у нас тоже будут храбрецы, великие цивилизованные нации убедятся, что армяне достойны свободы”¹⁵.

По мнению Португалияна, вследствие разгрома Турции армянство может обрести полноценную свободу провозглашением своей независимости, созданием свободной и процветающей Армении. “Эта лучезарная перспектива, вырисовывающаяся как желанный призрак на красном горизонте нашей родины, но пока реальна лишь ужасающая картина окровавленной Армении”¹⁶. Затем он отмечает, что как ни тяжелы страдания и потери армян, тем не менее они должны осознавать, что цели освобождения и независимости никогда не были так близки к осуществлению, как ныне¹⁷.

¹⁵ Там же, 1915, 31 փարսի:

¹⁶ Там же.

¹⁷ См. там же, 1915, 10 փարսի:

Публицист считает, что западные армяне могут также спастись, перейдя под “покровительство России”¹⁸. Миг роковой, надо со всей силой и энергией взяться за дело, “ныне или никогда”¹⁹, пишет Португальян.

Почти с тех же позиций выступил Аршак Чопанян. Видя спасение западных армян в победе стран Согласия, он призывал армян повсеместно записываться в добровольцы в армиях России, Англии и Франции и мужественно сражаться против Четверного союза и Турции. “Сделаем все возможное, – писал Чопанян, – чтобы и мы под лучами воссиявшего завтра над миром солнца справедливости смогли бы с чистым челом предстать достойными свободы в ряду свободолюбивых народов”²⁰. Чопанян ставил задачу: обязательно помогать особенно России, так как одержанная ею победа приведет к свободе западноармянства. 24 декабря 1914 г., в письме одному из своих друзей, он писал: “Русско-армянские отношения хороши как никогда... если даже русские завоюют и просто присоединят от Эрзерума до Сиса, опять же для армян будет очень хорошо... Армянская жизнь, армянский язык, культура должны процветать и властвовать”²¹. Чопанян полагал, что нынешняя война приведет армян не к новой программе реформ, а к “реальному, коренному, окончательному освобождению”. Под этой свободой он понимал не независимость, возрождение Армении времен Тиграна Великого, считая это “невозможным”, а такую Армению, которая под покровительством России, Англии и Франции сможет “жить самостоятельной жизнью, армянской жизнью”²².

¹⁸ См. там же, 1915, 31 նարտի:

¹⁹ См. там же, 1914, 25 նոյեմբերի:

²⁰ Չոպանյան Ա., Նամականի, Ե., 1980, էջ 120:

²¹ Там же.

²² См. Չոպանյան Ա., Հայաստանը թուրք լուծին տակ, Բնստոն, 1918, էջ 38:

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, обобщая, можем сказать, что армяне приняли самое активное участие в Первой мировой войне, внесли свой достойный вклад в разгром Турции и ее союзников. В целом, от Российской империи в войне участвовало около 250000 армян, от Франции, Англии и США – 50000, а вместе взятые по всему миру – более 300000, из коих 60000 были убиты или ранены в сражениях²³. Множество армян награждены боевыми орденами и медалями, в том числе и наивысшими. В годы войны многие армяне получили новые звания. Кроме Л.Тиграняна, Г.Туманова, Г.Багратуни, звание генерал-майора получили еще 15 сынов армянского народа, как Иван Васильевич Ахвердов, Николай Межлумович Мелик-Шахназаров, Арсений Сергеевич Долуханов, Мовсес Бабаевич Силикян, Александр Романович Мелик-Алахвердов, Андраник Озанян и другие.

Сыны армянского народа сражались почти на всех фронтах и в составе различных родов войск, своим боевым мастерством и героическими подвигами обогатили славные боевые традиции армянского народа.

²³ См. Очерк развития вопроса о равертывании армянских вооруженных сил в Петрограде в 1917 г. – Приложение к книге: G. Kayaloff, The Battle of Sardarapad, Paris, 1967, p. 99-100.

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

**ПОСЛУЖНЫЕ СПИСКИ И ВЫПИСКИ ИЗ
ПОСЛУЖНЫХ СПИСКОВ ГЕНЕРАЛОВ И ОФИЦЕРОВ
АРМЯН – УЧАСТНИКОВ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(1914-1918г.г.)**

№ 1

**ПОСЛУЖНОЙ СПИСОК ПОМОЩНИКА
ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО ПЕТРОГРАДСКОГО
ВОЕННОГО ОКРУГА ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБА
ГЕНЕРАЛ – МАЙОРА ЛЕВОНА ФАДЕЕВИЧА
ТИГРАНОВА**

Составлено 1 декабря 1917 года

1. Генерал – майор Левон Фадеевич Тигранов.
2. Помощник Главнокомандующего войсками Петроградского Военного Округа.
3. Св. Владимира 3 ст. с мечами и 4 ст. с мечами и бантами; Св. Анны 4 ст. с надписью “За храбрость”; Персидского “Льва и Солнца” 3 ст.; Св. Анны 2 ст. с мечами и Св. Станислава 2 ст. с мечами.

Медалями: серебрянные в память царствования Императора Александра III и в память Священного коронования Их Императорских Величеств:

Темно - бронзовую – За труды по первой всеобщей переписи населения 1897г.:

Светло - бронзовую – За кампанию 1904-1905г.г.;

Светло – бронзовую: в память 200-летия юбилея Полтавской победы в 1709г.;

Светло – бронзовую: в память 300-летия царствования Дома Романовых и В память 200-летия гангутской победы.

IV. 23 ноября 1871 года.

V. Из потомственных дворян Тифлисской губернии.

VI. Армяно – григорянского.

VII. В Тифлисском кадетском корпусе, окончил полный курс в Михайловском артиллерийском училище и в Геодезическом отделении Николаевской академии Генерального Штаба и окончил курс по I-му разряду.

VIII. Жалованья..... 2004руб. в год
 Столовых..... 5700 --"
 Добавочных..... 1500 --"

.....
 Итого..... 9204 руб. в год

Кроме того, полевые порции по первому разряду, на семью, квартирные деньги и на найм прислуги 870 руб. в год.

IX. В службу вступил по окончании курса наук Тифлиссского кадетского корпуса. В Михайловском артиллерийском училище был юнкером рядового звания 880 авг. 29

	Год	мес.	число
Произведен в унтер офицерское звание	800	дек.	21
Поступил юнкером	892	дек.	16
По окончании курса наук Михайловского артиллерийского училища по I-му разряду, произведен в подпоручики с назначением на службув II-ю конно-артиллерийскую батарею Высочайшим Приказом...	893	авг.	5
Со старшинством сг...	893	авг.	7
Отправлен к месту служения	893	авг.	16
На основании ст. 345 кн. XV Св. В.П.Изд. 1869г., по 3-у продолжению обязан прослужить на действительной службе за воспитания 4 года. Прибыл в II-ю конно-артиллерийскую батарею	893	окт.	3
Назначен и.д. делопроизводителя	--	--	27

Утвержден в должности делопроизводителя...	-"	нояб.	11
Назначен вр. и.д. заведующего хозяйством	894	июль	25
Отчислен ст вр. и.д. заведующего хозяйством	-"	Сент.	27
отчислен от должности делопроизводителя			
по воле начальства прикомандирован к лейб Гв. I-й артиллерийской бригаде для испытания по службе и переводе впоследствии в оную...	-"	дек.	17
Прибыл и прикомандирован к 3-й батарее.	894	дек.	24
Назначен делопроизводителем 3-й батареи	895	авг.	1
Высочайшим приказом переведен в лейб Гв. I-ю артиллерийскую бригаду	-"	авг.	6
Со старшинством в чин подпоручика гвардии	893	авг.	7
Зачислен в списки 3-и батареи.	895	"-"	12
Назначен в бригадную учебную команду помощником заведующего командой			
	с	895	сент. 15
	по	896	апр. 7
Отчислен от должности делопроизводителя 3-й батареи	896	нояб.	1
На основании пункта I Высочайшего Указа от 26 мая 1896г., объявленного в приказе по Военному ведомству того же года за № 131, разрешено носить серебрянную медаль В память Священного Коронования Их Императорских Величеств /Приказ лейб Гв. I-й ст. артилле-			

рийской бригады I 1896г. № 254. П. 4/...	896	нояб.	26
По выдержании в 1896г. приемного экзамена зачислен в геодезическое отделение Николаевской академии Генерального Штаба...			
На основании Высочайшего повеления от 30 января 1897г. пожалован темно-бронзовой медалью за труды по первой всеобщей переписи населения 1897г. Произведен в поручики...	897	дек.	6
Со старшинством...	897	авг.	7
По окончании курса Геодезического отделения по I-му разряду приказом по Генеральному штабу за № 3 прикомандирован к Николаевской главной обсерватории на 2 года для прохождения курса	899	январ.	22
За отличные успехи в науках в Николаевской академии Генерального штаба произведен в штабс-капитаны...	899	июнь	2
По окончании занятий при Николаевской главной обсерватории Высочайшим приказом переведен в Генеральный штаб капитаном с назначением состоять в числе офицеров корпуса военных топографов...	901	март	26
На основании ст. 74 кн. XV св. В.П. 1869г. изд. 1896г. обязал срочную службу в военном ведомстве с обучением в академии. Приказом по корпусу военных топографов № 38 назначен в военно-топографический отдел Приамурского военного округа для производства астрономических работ в Манчжурии...	901	март	28
Прибыл в военно-топографический отдел Главного Штаба	901	март	28

Вследствие рапорта от 29 марта 1901г. за № 3 об увольнении в 4-х месячный отпуск на основании 70 ст. Кн. XV Св. В.П. по слабости зрения был подвергнут освидетельствованию в комиссиях: 16 апреля при Петроградском Николаевском военном госпитале, и 26-того же апреля – при Петроградском окружном военномедицинском управлении, при чем признан безусловно нуждающимся в отпуске и в отдыхе от всякого рода занятий с мелкими предметами на 4 месяца для соответствующего лечения, почему к месту назначения в Приамурский военно-топографический отдел не был отправлен, а приказом по Генеральному Штабу за № 33, прикомандирован на лагерный сбор сего года для ближайшего ознакомления со службою Генерального Штаба в поле, к войскам Петроградского военного округа с выдачей ему, приложительно к п.2 приказа по военному ведомству 1885г. за № 46 в единовременном пособии 300 руб. на обзаведение лошадыю и конским снаряжением и с отпуском фуражного довольствия на одну лошадь за все время прикомандирования...

901 июнь 15

Отправился для прикомандирования к войскам Петроградского Военного округа...

901 июль 3

Согласно предписания штаба войск гвардии и Петроградского Военного Округа от 5 июля 1901г. за № 6136 прикомандирован к штабу 22-й пех. дивизии для отбы-

вания лагерного сбора, куда и прибыл...	-"-	-"-	5
Приказом начальника Гл. Штаба за № 210, отчислен от должности производителя астрономических работ в Манчжурии с назначением в военно-топографический отдел Гл. Штаба для вычислительных работ по окончании лагерного сбора откомандирован к штабу войск Гвардии и Петроградского военного Округа куда и отправлен	901	авг.	25
Приказом по Генеральному Штабу 24 сентября за № 43 на основании 567-574 от кн. УП Св. В.П. 1869г. Прикомандирован к лейб Гв. Измайловскому полку на один год для командования ротой...	901	сент.	24
Отправился в командировку...	-"-	окт.	9
Прибыл к полку...	-"-	-"-	10
Принял 9 роту...	-"-	-"-	12
Высочайшим приказом назначен обер-офицером при штабе Виленского военного округа...	-"-	-"-	28
Высочайшим приказом назначен старшим адъютантом штаба 4-го армейского Корпуса...	902	июнь	7
Сдал роту...	903	авг.	3
Отправился к штатному месту служения...	903	авг.	12
Прибыл...	-"-	-"-	15
Высочайшим Приказом произведен в подполковники назначением штаб-офицером для особых поручений при штабе 4-го армейского корпуса...	904	март	28
Вр. и.д. начальника штаба названного корпуса	с 904	дек.	24

по 905 янв. 3

Вследствие предписания начальника штаба 4-го армейского корпуса от 2 июля 1905г. за № 720 отпраился к начальнику 40-й пехотной дивизии для принятия должности начальника штаба последней, к каковой допущен согласно телеграммы генерал-квартимейстера 3-й Манчжурской армии № 2548.

Прибыл и вступил в исполнение вышеупомянутой должности...

905 июль 22

Приказом главнокомандующего сухопутными и морскими силами, действующими против Японии, за № 1663, назначен исполняющим должности начальника штаба 40-й пехотной дивизии Высочайшим пр. утвержден и. д. начальника штаба 40-й пехотной дивизии

905 авг. 13

905 сент. 17

Приказом по войскам 3-й Манчжурской Армии за № 430 награжден орденом Св. Анны 4-й степени с надписью "За храбрость"...

..

-"- окт. 26

Сие пожалование утверждено Высочайшим приказом...

907 апр. 29

Приказом войскам Виленского военного округа 1907 года № III для приобретения права на зачисление в кандидаты на должность командира отдельной части, прикомандирован к 160-му пех. Абхазскому полку для цензового командования на время лагерного сбора батальона...

-"- мая 10

Отправился в прикомандирование к 160-й пехот. Абхазскому полку...

-"- мая 10

Прибыл к месту прикомандирования, наз-

начен командующим батальоном и принял таковой	-"	-"	-"
Вр. командующий полком	с	907	июня 16
///	по	-"	-"
			19
По случаю выступления 1-го батальона из лагеря на зимние квартиры в г. Гомель сдал 1-й батальон и вступил в командование прибывшим в лагерь 2-м батальоном...		907	июля 3
По отбытии строевого ценза, по командованию 2-м батальоном сдал 2-й батальон и отправился к главному месту служения и прибыл в оное...	-"		сент. 11
Приказом утвержден в должности начальника штаба 40 пех. дивизии		908	март 3
Произведен Пр. в полковники...	-"		дек. 6
На основании Пр. по войскам Виленского военного округа Т. 1910 № 120 прикомандирован к лейб Гв. I-й артиллерийской бригаде на два месяца, в период полигонных занятий для ознакомления с технической стороной артиллерийской службы отправился в прикомандирование...		910	апр. 29
Прибыл и прикомандирован к I батарее лейб Гв. стрелкового артиллерийского дивизиона...	-"		мая 1
По окончании полигонных занятий и двухмесячного прикомандирования отправился к месту постоянного служения...	-"		июл. 1
Прибыл...		910	июл. 2
Пр. 15.09.911 награжден орденом Св. Станислава 2 степени Вр. Командовал 40		911	авг. 26

пех. дивизией на маневрах	с			
	по	"-	сент.	1
Пр. 20.09.912 назначен начальником отделения управления по квартирному довольствию войск...		"-	"-	20
Оставлен в прикомандировании к управлению 40 пех. дивизии...		"-	окт.	26
Прибыл к месту служения в срок		"-	окт.	6
Пожалована Высочайше утвержденная в память Отечественной Войны 1812г. светло-бронзовая медаль для ношения на груди на Владимирской ленте (Пр. Гл. Управления № 53 п. 3 от 21.12.912)...		912	дек.	21
Пожалована высочайше учрежденная в память 200 летнего юбилея Полтавской победы в 1709г. светло-бронзовая медаль для ношения на груди на Андреевской ленте (пр. Гл. упр. войск 19.05.913г. № 62)		913	мая	19
Пожалована Высочайше учрежденная в Память 300 летия Царствования Дома Романовых светло-бронзовая медаль...		913	март	1
Приказом о чинах военных всемиловости пожалован орденом св. Анны 2 ст. ...		913	дек.	6
Командирован в распоряжение начальника штаба Московского военн. округа.		914	июль	27
Телеграммой Штаба Московского военн. округа от 30.07.914 № 2939 назначен начальником Штаба 81 пех. дивизии...		914	июль	30
Прибыл и вступил в должность...		"-	авг.	1
Пр. по крепости Брест-Литовский за № 72 назначен для вр. исполнения должности Начальника Штаба крепости...		914	сент.	22

Возвратился из командировки /Пр. по дивизии № 60/...	915	январь	14
Высочайшим приказом, состоявшимся 21 января 1914г., назначен командиром 321 пех. Окского полка...	915	январь	21
Пр. от 26.09.1915г. награжден орденом Св. Владимира 4-й степени с мечами и бантом...	--	февраль	26
Пр. от 17.05.915г. награжден орденом Св. Владимира 3 степени с мечами...	915	май	17
Пр. от 13.06.915г. награжден мечами к ордену Св. Анны 2-ой степени	--	июнь	13
Объявлено Высочайшее благословление за отличие в делах против неприятеля...	--	октябрь	6
Пр. от 17.00.915г., отчислен за болезнь в резерв чинов при штабе Двинского воен. округа	--	октябрь	17
Пр. Главнокомандующего армии Юго-Западного фронта награжден мечами к имеющемуся ордену Св. Станислава 2-й степени...	--	--	17
Пр. от 18.10.915г. переведен в резерв чинов при штабе Петроградского военн. округа...	--	--	18
Прибыл в резерв чинов...	--	--	29
Командирован для временного исполнения должности начальника штаба 106 пех. дивизии...	916	январь	18
Убыл к месту командирования	--	--	22
Прибыл к месту командирования (Пр. № 22 по 106 пех. дивизии)	916	январь	22
Назначен к вр. исполнению должности начальника штаба 106 пех. дивизии (Пр. Главкома армиями Северного фронта от	--	--	22

22.01.16 № 22)

Принял штаб дивизии и вступил во временное исполнение должности начальника штаба (Пр. по дивизии № 25)...	916	янв.	27
Приказом от 24.01.16 назначен начальником штаба 106 пех. дивизии с переводом в генеральный штаб...	-"-	-"-	24
Исключен из числа чинов резерва	-"-	-"-	24
Приказом от 19.11.16 утверждено пожалование Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта мечом к имеющемуся ордену Св. Станислава 2 степени (Пр. № 251 по дивизии)	-"-	нояб.	19
Приказом произведен в Генерал-майоры...	1916	дек	6
Со старшинством...	-"-	дек	6
Командирован в штаб 42-го армейского корпуса для принятия должности начальника этапного-хозяйственного управления штаба корпуса, согласно телеграммы обер-квартимейстера 42 арм. корпуса № 166	
	917	Янв.	18
Приказом назначен начальником Этапно-хозяйственного управления штаба 42 артиллерийского корпуса...	917	-"-	19
Вр. прикомандирован к штабу Петроградского военн. округа с возложением на него исполнения обязанностей помощника начальника штаба (Приказ по штабу округа 1917г. № 38 п. 1)...	917	март	28
Допущен к исправлению должности дежурного генерала штаба Петроградского военного округа (приказ по округу 1917г. за № 184)...	-"-	-"-	13

Приказом по Армии и Флоту от 16.04.17г. назначен дежурным генералом штаба Петроградского военного округа с зачислением по армейской пехоте (Пр. по округу от 1917 № 193)...

917 апр 16

Приказом Временного правительства по Армии и Флоту назначен исполняющим должности помощника Главнокомандующего войсками Петроградского военного округа (Приказ по округу от 1917г. № 551 п.1)...

917 сент. 15

Приказом по Армии и Флоту зачислен по Генеральному штабу.

917 окт. 15

На основании секретного предписания штаба Кавказского военного округа 1903г. № 50, командирован в Персию с военно-научным поручением/отзыва Начальника путевой канцелярии, командующего войсками кавказского военн. округа от 29.03.1903 № 412 и гл. Управления Генеральн. Штаба от 26.02. 1909г. № 1106

с 1903 март 26

по 1903 июля 23

Военно-политический труд под заглавием "Из общественно-экономических отношений в Персии. Дополнительная записка о Гамиле, Ардебиле, Маршруты". Издан в 1905г. по приказанию Главнокомандующего войсками Кавказского военного округа. Командирован на 1 год в Германию в г. Кассель для изучения немецкого языка (отзывы окружного генерал-квартирмейстера Виленского воен. окр. от 13.10 того же года № 16547), куда

и отправился.		1903	нояб.	18
Возвратился по приказанию Военного Министра, сообщенному военным агентом в Берлине телеграммой № 275 по случаю мобилизации 4-го армейского корпуса.		1904	окт.	20
На основании весьма секретных предписаний штаба Виленского военного округа 1907г. № 862 и начальника 40 пех. дивизии 1904г. за №498, командирован в г. Вильно и в Восточную Пруссию для рекогносцировки в ж/д отношении района между ст. Эйдкутин-Инстербург-Гердауен-Кориян-Литцен-Лык-Граево и русской границей	с	1907	сент.	11
	по	1907	окт.	2
Согласно военно-секретных предписаний окр. генерал-квартирмейстера штаба Виленского воен. окр. 1908 г. № 52 и предписаний начальника 40 пех. дивизии от 11.06.1890г. № 2340 и 2-го августа того же года № 2996, командирован в гор. Вильно и в Восточную Пруссию для рекогносцировки маршрутов	с	1908	июня	12
	по	1908	июля	2
	с	“-	авг.	3
	по	“-	“-	10
Находился в командировке в окрестностях посада Лодзье Сувалкской губ. на полевой поездке со строевыми офицерами 4-го армейского корпуса.	с	1909	июля	9
	по	“-	“-	21
Находился в командировке на больших маневрах посредником в дер. Вобольники Ковенской губ.	с	1909	авг.	21

Командировался в г. Вильно в штаб Виленского военн. округа и в округ инженерное управление для установления условий предстоящего расквартирования частей и управлений Бобруйского гарнизона... с 1910 апр. 20
по 1910 апр. 24

Предписанием начальнико 40 пех. дивизии от 27 июня 1911 год № 3564 командирован в Скобелевский лагерь в штаб 4-го армейского корпуса для участия в комиссии по разработке и выбору места нового лагеря для полевой дивизии... с 1911 июня 29
по 1911 июля 1

На основании Приказа /не подлежит оглашению/ по войскам Виленского военн. окр. 1911г. № 5 командирован на большие маневры в лагерь Ораны младшим посредником, при 26 пех. дивизии... с 1911 авг. 21
по 1911 авг. 30

Согласно предписанию начальн. 40 пех. дивизии от 18.02. № 465, командирован в г. Вильно к начальнику инженеров округа выполнения возложенного командующим войсками округа особого поручения по распределению возведения построек в Скобелевском лагере... с 1912 июля 3
по 1912 июля 6

Пр. по войскам Виленского военн. округа командирован в Скобелевский лагерь в составе комиссии при производстве командующими войсками смотра стрельбы на Скобелевском артиллерийском поли- 1912 июля 3

гоне...	с			
	по	-"-	июля	6
Командирован в гг. Рязань, Зарайск, Тамбов, Симбирск для выполнения возложенных начальником гл. управления по квартирному довольствию войск поручений...	с	1914	января	9
	по	-"-	-"-	16
Принял участие в мобилизации в составе штаба 81-й пех. дивизии...	с	1914	июля	17
	по	-"-	авг.	13
Выступил в поход по ж/д со штабом 81-ой пехотн. дивизии...	с	1914	авг.	13
Прибыл и вошел в состав действующей армии в креп. Брест-Литовск, объявленной в осадном положении		1914	авг.	16
Перешел в креп. Брест-Литовск...		-"-	-"-	10
Для операции на р. Висла перешел по ж/д на ст. Ивангород и походе в л. Ловиков.				
Вошел в состав 4 армии...		-"-	-"-	23
Рекогносцировка и подготовка переправы через р. Вислу между устьями рр. Пилица и Радомка /в составе 17-го, 3-го Кавказского и гренадерского корпусов...	с	1914	авг.	23
	по	1914	авг.	26
Бои в этом же районе в составе Гренадерского корпуса	с	1914	авг.	26
	по	1914	окт.	14
Поход в Ивангород, посадка на ж/д и переезд в гор. Самбор...		-"-	-"-	15
	по	-"-	-"-	20
Поход в район Дрогобыча на поддержку казачьей дивизии генерала Павлова	с	1914	окт.	21
	по	-"-	-"-	22

Поход в составе VIII корпуса Самгор-Хи- ров-Добромоль-Губице-Рыботыче и об- ратно в Губице /под Перемышлем/...	с	"-	"-	23
	по	"-	"-	31
81-я дивизия вошла в состав II армии блокирующей крепость Перемышль и составила южный отдел обложения, сме- нив 19 пех. дивизию (штаб в д. Быбло)...		1914	нояб.	1
Разведка под огнем противника позиций для нашей осадной артиллерии...	с	1914	нояб.	3
	по	"-	"-	6
Разведка под огнем укрепленного фронта противника против южного отдела обло- жения на линии фортов № XI-II...	с	"-	"-	7
	по	"-	"-	10
Бой у д. Фредрополь...		1914	нояб.	7
Усленная разведка отдела...	с	"-	"-	11
	по	"-	"-	24
При отражении вылазок противника на- значен начальником резерва у дер. Акома- ницо с исправлением должности Нашта- дива... Рекогносцировка впереди д. Фред- рополь и наших передовых линий...	с	"-	"-	25
	по	"-	"-	28
Отражения вылазок противника по Бир- ченскому направлению и переход штаба дивизии в д. Гувники...	с	"-	дек.	1
	по	"-	дек.	6
Начальником среднего боевого участка южного отдела обложения (321 и 323 пех. полки и артиллерия) с исправлением должности на Наштадива. Наступление войск участка и занятие новой линии участка обложения...	с	1914	дек.	13

	по	-"-	-"-	23
Усиления разведка отдела...	с	1914	дек.	26
	по	1915	январь.	11
Наступление и занятие полком на левом берегу р. Цисовой от устья у дер. Ольшаны (на р. Санз) до д. Рокшице...	с	1915	январь.	14
	по	-"-	-"-	16
Взятие полком д. Нахуржане и Нахуржанских высот...	с	1915	февр.	1
	по	-"-	-"-	4
Отражение вылезки на гарнизон, контра-така полка и захват 125 пленных...	с	1915	февр.	5
	по	-"-	-"-	6
Усиления разведка полка и его инженер-ная атака...	с	-"-	-"-	7
	по	-"-	март	8
Общая атака и падение крепости Перемышля...		1915	март	9
Форсированный поход из-под Перемышля в Венгрию и смена частей 19-й пехотн. дивизии на ее позициях юго-восточнее Медолаборча. 321 полк и дивизия вошли в состав сборного корпуса...			..	
	с	1915	март	13
	по	-"-	-"-	19
Разведка фронта противника...		1915	март	19
Штурм и взятие полком высот 419-431-598-640, преследования противника, захват 1044 пленных, 6 пулеметов и много оружия, аммуниции, патронов и пр...		1915	март	20
Упорные и ожесточенные бои за закрепление на взятых позициях...	с	1915	март	21
	по	-"-	-"-	23
Занятие позиций /437 — 469/ у дер. Стер-		-"-	-"-	24

ковце...	с			
	по	-"-	-"-	26
Бой на р. Санз у д. Тискоровице, Охотничий дом, д. Молочне в составе 3-го каваказского корпуса...	с	1915	мая	31
	по	-"-	июля	2
Арьергардные бои у дд. Цеплице-Аденовка и занятие укрепленных позиций на р. Танево...	с	1915	июнь	3
	по	-"-	-"-	5
Форсированный фланговый марш дивизии через д. Александров, Красноброд, д. Суман под начальством командира 321-го пехотн. Окского полка. Дальнейшее движение под огнем противника на д. Звертово и Вожелчино. В авангарде 321 пех. Окского полка, дивизия вошла в состав группы ген. Олохова. Занятие полком прорыва у д. Михалова (дело 80 пех. Кабардинского полка)...	с	1915	июня	14
	по	-"-	-"-	15
Общий отход под огнем противника. Занятие 321 и 323 полками под начальством командира 321 пех. Окского полка позиций у ф. Казимировка...		1915	июня	16
Общий отход и занятие позиций у ф. Алонзов		-"-	-"-	17
Усиленная разведка...	с	1915	июня	21
	по	-"-	-"-	25
и	с	-"-	-"-	30
	по	-"-	июля	1
Вследствие прорыва противником расположения соседнего с полком 77 пех. дивизии, атака полка леса у ф. Теребинец		-"-	-"-	2

и за захваченное пространство...

	с			
	по	-"-	-"-	3
Арьергардные бои у дд. Шпоколосы, Новоселки, Апистоль (район Грубошово)...				
	с	-"-	-"-	6
	по	-"-	-"-	17

В компании 1914-1915гг. был ушиблен и контужен близ дер. Молочно-Пискоровице (на р. Санз) близко взорвавшимся артиллерийским снарядом, был оглушен землею от взрыва снарядом... Контужен в левое ухо и в левую сторону головы. За левой ушной раковиной легкая ссадина и пропод от удара землею (свидетельство о контузии от 02.06.1915г. № 39)

Командирован для осмотра укреплений в Финляндию (телеграмма штаба 42-го Армейского корпуса от 10.02.1916г., № 1360 и приказ по дивизии № 41)...

1916 дек.' 11

Начальник Штаба
Петроградского военного округа
Генерального Штаба
Полковник Шпилько

Составлено I/XII 1917г.

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 409, оп. 1, д. 168633, 131-725, л. 1-8 об, Оpubл.: Карапетян М.Л., Воины-армяне в русской армии (конец XIX – начало XX века), Е., 2008, с. 70-89 (на арм. яз.)

№ 2
ВЫПИСКА
ИЗ ПОСЛУЖНОГО СПИСКА
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА ПАВЛА БЕЖАНБЕКА

Ордена и знаки отличия: Св. Станислава 3-ей степени с мечом и бантом. Св. Анны 3-ей степени с мечами и бантом. Св. Станислава 2-ой степени с мечами. Св. Анны 2-ой степени с мечами. Св. Анны 4-ой степени с надписью “За храбрость”. Св. Владимира 4-ой степени с мечами и бантом. Св. Владимира 3-ей степени с мечами:

1915-го года июня 10-го: Командирован в пределы Турции в район расположения дружин для проверки строевой и хозяйственной части.

Распоряжением командира 4 Кавказского армейского корпуса назначен начальником отряда против Араратских курдов. Находился в командировке с отрядом с 21-го августа по 11-ое сентября.

Вновь назначен начальником отряда, действовавшего против курдов. В командировке с отрядом с 22-го по 4-ое октября.

1916г. 3-го марта, согласно телеграммы начальника штаба Кавказской армии от 28-го февраля 1916-го года № 10254, командирован в Азербайджанский отряд для формирования стрелкового Армянского батальона. Приказом по Кавказской армии от 27-го марта № 148, назначен вр. исп. вакантную должность командира 1-го армянского стрелкового батальона. 5-го апреля вступил в командование.

Высочайшим приказом от 6-го июня 1916г. утвержден в должности командира батальона.

Высочайшим приказом от 8-го августа 1916г. назначен командиром 22-го Кавказского стрелкового полка.

24 авг. сдал Армянский батальон ввиду назначения командиром полка.

1917г. июня командирован в Петроград для доклада военному министру о реорганизации армянских батальонов. /Приказ по штабу округа/.

26 июня прибыл из командировки. Приказом по армии и флоту о военно-сухопутных чинах от 11 сентября назначен командующим Армянской стелковой бригады /Приказ по штабу округа 1917г. 18 сентября/. Приказом по армии и флоту от 23 октября назначен в резерв чинов при штабе Кавказского военного округа по обстоятельствам текущих событий 23 октября. 1918г. приказом по Отдельному Армянскому корпусу от 6 марта №5 допускается к командованию Сводным армянским отрядом.

Согласно распоряжению Военного Министра командирован в Тифлис для ликвидации частей вверенного ему Сводного отряда. 1918г. 16 августа.

Национальный архив Армении, Ф.121, по. 1, д. 1, л. 47-47а. Опулб: Карапетян М.Л., Воины – армяне в русской армии (конец XIX-начало XX вв.), Е., 2008, с. 69-70 (на арм. яз.)

**ПОСЛУЖНОЙ СПИСОК НАЧАЛЬНИКА ШТАБА
СВЕАБОРГСКОЙ КРЕПОСТИ, ГЕНЕРАЛЬНОГО
ШТАБА ПОЛКОВНИКА АХВЕРДОВА**

<p>I Имя, отчество и фамилия</p>	<p>Полковник Иван Васильевич Ахвердов</p>
<p>Должность по службе</p>	<p>Начальник Штаба Свеаборгской крепости</p>
<p>II Ордена и знаки отличия</p>	<p>Имеет ордена: Св. Анны 4 ст. с надписью "За храбрость", Св. Станислава 3 ст. с мечом и бантом, Св. Анны 3 ст. с меч. и бант., Св. Станислава 2 ст. с меч., Св. Анны 2 ст. с меч., и Св. Владимира 4 ст. с меч. и бант. Медали: Серебряные: В память Царствования Императора Александра III-го и Св. Коронования Их Императорских Величеств. Темно-бронзовую в Память всеобщей переписи населения России в 1897г. и светло-бронзовые: В память Русско-Японской войны 1904–1905гг. и 300-тия Царствования Дома Романовых. Бухарский орден Золотой Звезды 2 степени.</p>
<p>III Когда родился</p>	<p>29-го Июля 1873г.</p>
<p>IV Из какого звания происходит и</p>	<p>Сын действительного Статского Советника города Петрограда</p>

какой губернии уроженец	
V Какого вероисповедания	Армяно-Григорианского
VI Где воспитывался	<i>Общее:</i> в 1-м кадетском корпусе, <i>военное:</i> окончил полный курс наук в 1-м военн. Павловском училище по 1-му разряду и в Николаевской Ака- демии Генерального Штаба окончил 2 кл. по 1 разряду и дополнит. курс на “успешно”
VII Получаемое на службе содержание	Жалования в год..... 1200 руб. Столовых.....1560 руб. <u>На наем прислуги.....120 руб.</u> Всего.....2880 руб. и сверх того ка- зенную квартиру

Составлено в 1915г.

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 409, оп. 1, д. 50942, л. 1 об. Оpubл.: Карапетян М. Л., Воины-армяне в русской армии (конец XIX –начало XX века) Е., 2008, с. 66-67:

ВЫПИСКА ИЗ ПОСЛУЖНОГО СПИСКА ГЕНЕРАЛ – МАЙОРА АРАРАТОВА ХРИСТАФОРА ГЕРАСИМОВИЧА

Родился 18 июня 1876г. в Налчике в семье военнотружущего. В 1893г. окончил Тифлисский кадетский корпус, 1896г. — специальное Михайловское артиллерийское училище и офицерскую школу в Царском селе (СПб.). Везде окончил полный курс.

С 1896г. августа 12-го по 25 августа 1914г. был офицером в Кавказской Гренадерской артиллерийской бригаде в г. Тифлисе. За этот период с мая месяца 1905г. по 25 марта 1906г. был на Дальнем Востоке офицером в 30-ой артиллерийской бригаде и участвовал в Русско-Японской войне на позициях у Сыпи Гая и Херсу.

С 28-го августа 1914г. по октябрь 1914г. был офицером и командиром 1-ой батареи 21-ой артиллерийской бригады на Западном фронте.

С октября 1916г. по 25 декабря 1917г. штаб — офицером в Русской артиллерийской миссии в качестве инструктора в Румынской артиллерии на позициях.

С января 1918г. по 30 октября 1920г. офицером и командиром Армянской артиллерийской бригады, военным министром и инспектором артиллерии войск Армении.

С 20 октября 1920г. по 19 октября 1921г. был в плену у турок (будучи взятым в г. Карс в турецко-армянскую войну).

В русской царской армии был командиром батареи в чине полковника, в Армянской армии командиром Артиллерийской бригады — полковником, военным министром и инспектором Артиллерии — Генерал-майором.

В Красной Армии с 27 октября 1921г.. С 27.10.21г. по апрель 1922г. был инспектором артиллерии ССРА и предсе-

дателем комиссии по строевой подготовке войск Армянской Сводной бригады.

С апреля 1922г. по август того же года командиром Армянского артиллерийского дивизиона. С сентября 1922г. Начальником артиллерии и заместителем командира Армянской стрелковой дивизии (до 1925г.)

В 1926г. окончил высшие курсы повышения квалификации комсостава при Военной Академии им. Фрунзе.

Центральный государственный архив советской армии, ф. 1535, оп. 1, д. 2, л. 33—34. Оpubл.: Карапетян М. Л., Воины-армяне в русской армии (конец XIX — начало XX века), Е., 2008, с. 67-68 (на арм. яз.).

№ 5

ХОДАТАЙСТВО УПРАВЛЯЮЩЕМУ ВОЕННЫМ МИНИСТЕРСТВОМ О РАЗВЕРТИВАНИИ АРМЯНСКИХ ЧАСТЕЙ НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ И ФОРМИРОВАНИИ ОСОБОГО АРМЯНСКОГО АРМЕЙСКОГО КОРПУСА

ГОСПОДИНУ УПРАВЛЯЮЩЕМУ ВОЕННЫМ МИНИСТЕРСТВОМ

На пути к осуществлению резолюции Военного и Морского Министра А.Ф.Керенского, коей признавалось “своевременным безотлагательное развертывание армянских стрелковых батальонов в полки и сформирование из них дивизий”, шесть армянских стрелковых батальонов развернуты в двухбатальонные полки и сформировано управление бригады /приказы Верховного Главнокомандующего 19-го июня с.г. за № 480 и 28-го июня с.г. за № 540/.

Ныне, для окончательного осуществления предположенного преобразования в пределах указанной резолюции, имею-

щиеся шесть двухбатальонные полки необходимо перестроить в восемь трехбатальонные.

Доказанная боевая устойчивость армянских частей вполне выдержавших испытание также в последнее время, причём, некоторые отдельные части целиком переименовали себя в полки смерти, делает особенно необходимым целесообразное использование их при современных боевых и политических условиях, предоставлением им особого участка боевого фронта в Малой Азии. В видах упрочения там общего русского фронта и для выполнения общегосударственных задач.

Вследствие этого необходимо теперь-же, одновременно с развертыванием полков, свести их в предусмотренные резолюцией А.Ф.Керенского дивизии.

Сформированные таким образом восемь трехбатальонные полки – удобно свести /по четыре/ в две дивизии, сформировать из них особый армейский корпус.

При этом : I. Каждой дивизии придать:

а/ Управление дивизии.

б/ Одну артиллерийскую бригаду из трех дивизионов: из коих два, - каждый в три 4-х орудийные легкие и горные батареи и один – в две 4-х орудийные гаубичные батареи.

в/ Одну отдельную инженерную роту.

г/ Парковую артиллерийскую бригаду.

д/ Два дивизионных лазарета.

е/ Перевязочный и дезинфекционный отряды.

ж/ Дивизионный обоз.

II. Корпусу-же придать:

а/ Управление корпуса.

б/ Бригаду из двух конных полков /четырёх эскадронного состава/, развёрнутых из имеющихся при армянских стрелковых полках конных частей.

в/ Дивизион тяжелой артиллерии /в три батареи 42 линейных и 6-ти дюймовых пушек/.

- г/ Инженерный полк.
- д/ Авиационный отряд.
- е/ Радиотелеграфное отделение.
- ж/ Грузовое автомобильное отделение.
- з/ Две полевые хлебопекарни.
- и/ Корпусный продовольственный транспорт.
- й/ Два запасных пехотных полка, по одному на дивизию.

Если-бы указанное развёртывание армянских частей встретило затруднение в снабжении технической и материальной частью, то это не должно служить препятствием, в первую очередь можно будет снабдить лишь необходимым для самого существования частей; остальное может быть дано постепенно.

Что-же касается личного состава, то затруднений не встретится, как вследствие наличия нужного количества солдат в составе запасных частей Кавказского фронта, так и нижеследующих мероприятий, которые исключают необходимость брать личный состав из остальных четырех фронтов. Именно, назначить на Кавказский фронт:

1. — Всех желающих офицеров, военных врачей и прочих классных чинов и солдат армян, всех родов войск и специальностей, ныне состоящих, вне действующей армии на службе в войсковых частях, штабах, управлениях, учреждениях и заведениях военного ведомства, а равно числящихся в резерве чинов при штабах округов, находящихся на учете эвакуационных пунктов и воинских начальников и выбывающих из лечебных заведений по выздоровлению.

2. — Все комплектования из армян, находящихся во всех запасных и учебных частях.

3. — Всех армян, оканчивающих училища и школы и производимых в офицеры, а также обучающихся на каких-бы то ни было подготовительных курсах вне действующей армии, по окончании учения.

4. – Всех прибывающих на Кавказ эвакуированных офицеров, военных врачей и классных чинов и солдат армян, с их согласия.

5. – Всех дезертировавших на Кавказ армян солдат.

В виду очень малого процента армян, разбросанных всюду (едва 1%), выделения, согласно пунктов 1 и 2, не могут быть сколько-либо ощутительны для частей, из которых они выделяются, назначения-же по пунктам 3-5, вовсе не отразятся на полноте комплектования нашего западного фронта.

Петроград.

Августа “ “ дня 1917 года.

Национальный архив Армении, ф. 121, оп. 1, д. 1, с. 18-19.

N 6

ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ՀԱՅ ԼԵԳԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ՇՔԱՆՇԱՆՆԵՐ ՀԱՆՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայկական լեգիոնի հրամանատար Պոժեն տեղեկացնում է – Կիլիկիայի Հայկական ազգային միությանը հունիսի 19-ին գրած պաշտոնական նամակով, որ հայ լեգեոներներ տասնապետ Ս. Հավուջյանը, տասնապետ Ա. Ամերիկյանը, տասնապետ Կ.Չիլիջյանը, տասնապետ Հ.Պետրկյանը, Ն.Տերտերյանը, Վ.Դրուկչյանը, Ղուկասյանը, Գերասյանը 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին Արարա /Պաղեստին/ լեռան վրա հերոսական կռվում ընկել են պատվո դաշտում: Նրանց անունները նշված են բանակի պատվո մատյանում և նրանք արժանացել են պատերազմի խաչի:

Ըստ ֆրանսիական տրադիցիաների այդ խաչերը կհանձնվեն նրանց ընտանիքներին:

Խաչերի հանդիսավոր հանձնման օրը նշանակված է հուլիսի 14-ին, Կիլիկիայի մայրաքաղաք Ադանայում:

1919թ. հուլիսի 18-ին
Փարիզ

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, ք. 128 ա:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯН – УЧАСТНИКОВ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ОЦЕНКЕ ИЗВЕСТНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ВОЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ

Лорд Роберт Сесил 3 октября 1918г. написал: “В начале войны русские армяне организовали добровольческие войска, которые выдержали атаки самых тяжелых боев Кавказской кампании. После разгрома русской армии в прошлом году армяне взяли на себя Кавказский фронт (больше двухсот верст длиной), боролись с турками пять месяцев, и таким образом, оказали очень важную службу британской армии в Месопотамии. (Они также отбили Баку от турко-татар и держали его с марта по июнь 1918 до прибытия англичан). Они также служили в британской, французской и американской армиях и внесли свой вклад в победу генерала Аленби в Палестине. Услуги, оказанные армянами никогда не могут быть забыты”.

Экс-премьер
Керенский 20 августа,
1918г. сказал:

//

“Во время внезапного начала войны турки захватили Сари-Камыш и продвигались к Тифлису. Все высшие офицеры, включая вице-короля, готовились к жестокой битве. Из всех кавказских наций, только армяне остались на своих постах, организовали добровольческие силы и на стороне русского командования встретили грозные атаки врага и ввергли в беспорядочное бегство.

Генерал Игсан Паша: Командир правого крыла турецкой армии на Кавказе.
27 июля, 1915 говорил:

“Мы победоносно наступали на Кавказ, когда со вступлением армян, русское правое крыло стало укрепляться. Затем я приказал свежим силам атаковать русских слева. Но войска были задержаны на три дня армянскими вооруженными силами и прибыли очень поздно на место битвы чтобы спасти нас от ужасного поражения, которое мы потерпели. Я не обвиняю армян. Мы с ними плохо обошлись. Но я должен признаться, что если бы ни армяне, мы бы захватили Кавказ. Если бы мы захватили раньше, союзники не выиграли бы войны. Мы бы имели и весь мусульманский мир на нашей стороне, что заставило бы Великобританию послать войска с Западного фронта на Восток, таким образом, дали бы Германии возможность победить Францию. Российские армяне имели право бороться с тур-

ками, сначала, турецкие армяне не поднимали оружия против турок, пока на них не напали.

Генерал Лиман фон Сандерс, немецкий командующий в Сирии после турецкого отсутствия

Падение фронта турецкой Палестины произошло благодаря тому факту, что турки наперекор любому приказу и совету, послали все свои жизнеспособные войска на Кавказ и Азербайджан, где они боролись с армянами.

Генерал Алленби после разгрома турок в Палестине телеграфировал президенту Армянской национальной делегации, Париж:

“Я горд, что имею под командованием армянские войска. Они боролись великолепно и имеют большую долю в победе”.

**ВОИНЫ-АРМЯНЕ
УЧАСТНИКИ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(1914 – 1918 гг.)**

ПЕТР ОГАНОВСКИЙ

ЛЕВОН ТИГРАНОВ

ЯКОВ БАГРАТУНИ

ИВАН АХВЕРДОВ

АНДРЕЙ АТАБЕКОВ

ГАВРИИЛ КОРГАНОВ

ТОВМАС НАЗАРБЕКЯН

ЛЕВОН ПОЗОВ

ПАВЕЛ СУЛТАН-ШАХ

АНДРАНИК ОЗАНЯН

МОВСЕС СИЛКЯН

ХРИСТАФОР АРАРАТОВ

ДЖАНПОЛАДЯН

ДРО

ГАРЕГИН НЖДЕ

ГАЙК БЖШКЯН (ГАЙ)

ПАВЕЛ БЕК-ПИРУМОВ

ОВСЕП АРГУТЯН

МИКАЕЛ МЕЛИК-МУРАДОВ

КЕРИ

АМАЗАП

ЛЕГЕОНЕР АБЕТ ИСКЕНТЕРЯН

ЛЕГЕОНЕР МИСАК АВУНЧЯН

**ГЕНЕРАЛЫ
Я.БАГРАТУНИ И АНДРАНИК**

**КОМАНДИРЫ АРМЯНСКИХ
ДРУЖИН
АМАЗАСП, КЕРИ И ВАРДАН**

**КОМАНДИР АРМЯНСКОГО
КОРПУСА ГЕНЕРАЛ НАЗАРБЕКЯН
ВМЕСТЕ С ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ
ФРАНЦУЗСКОЙ ВОЕННОЙ МИССИИ
НА КАВКАЗЕ**

**ПАДУХТ ВМЕСТЕ С КОМАНДОВАНИЕМ 6-ОЙ АРМЯНСКОЙ
ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЙ ДРУЖИНЫ**

АРМЯНЕ-ДОБРОВОЛЬЦЫ ВО ФРАНЦУЗСКОЙ АРМИИ

**ПАМЯТНИК АРМЯНАМ-ДОБРОВОЛЬЦАМ
ФРАНЦУЗСКОЙ АРМИИ (ФРАНЦИЯ)**

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ

1914թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմի սկսվելուց անմիջապես հետո, 1914թ. օգոստոսի 2-ին, Կոստանդնուպոլսում դաշնագիր կնքվեց Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև, որով Գերմանիան հանձն էր առնում Արևելքում հասնել Օսմանյան կայսրության սահմանների այնպիսի փոփոխության, որը վերջինիս հնարավորություն կտար անմիջական կապ հաստատել Ռուսաստանի մուսուլմանական տարրերի հետ: Գերմանիան պարտավորվում էր անհրաժեշտության դեպքում դաշնակցի շահերը պաշտպանել նաև զենքով¹:

Գերմանա-թուրքական պակտով ոգևորված՝ Թուրքիայի ռազմական նախարար, «նորաթուխ Նապոլեոն» էնվեր բեյը հայտարարեց. «Տարակույս չկա, որ մենք պիտի կրնանք Թուրանի ճամփան բանալ և թուրք միությունը ապահովել»²: Թուրքիայի պետական գործիչների ոգևորությունը զգացվում էր ամենուր: Ուիմստոն Չերչիլը նկատել է, որ ոչ մի պետություն այնպես սիրով չի մտել համաշխարհային պատերազմի մեջ, որքան Թուրքիան³: Պատրաստվելով պատերազմին՝ Թուրքիան առաջին իսկ օրերին զենքի կոչեց մոտ մեկ միլիոն մարդ՝ պառակտիչ աշխատանքներ տանելով քրդերի, հայերի, լազերի և այլ ժողովուրդների շրջանում: Նա քրդերին վախեցնում էր «հայկական ինքնավարությամբ», նրանց հրահրում հայերի և Ռուսաստանի

¹ Ключников Ю.В., Сабанин А.В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 2, М., 1926, с. 8-9.

² Մեվլան զադե Բիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և Իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Ե., 1990, էջ 22:

³ Տե՛ս Չերչիլ Կ., Мировой кризис, М.-Л., 1932, с. 242.

դեմ: Թուրքերը հայերից պահանջում էին Կովկասում ապստամբություն բարձրացնել Ռուսաստանի դեմ: Նրանց շողոքորթելով՝ նսեմացնում էին հարևանների արժանապատվությունը, հայերին խոստանում ավելի լայն ինքնավարություն, քան նախատեսվում էր Ռուսաստանի առաջարկած բարեփոխումների ծրագրում: Թալեաթ բեյը, թուրքական կառավարության ներկայացուցիչներ Նեջի, Հալիլ, Շաքիր բեյերը հայերին խոստանում էին իրենց կողմն անցնելու դեպքում նրանց հանձնել Երևանի և Գանձակի նահանգները, Կարսի, Վանի, Բիթլիսի շրջանների մի մասը: 1914թ. հուլիսին էրզրումում հանդիպումներ ունենալով ՀՀ Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի պատվիրակներ Ակնունու, Ռոստոմի և Վռամյանի հետ՝ թուրք էմիսարները ներկայացրեցին իրենց պահանջները խնդրո առարկայի հարցում՝ շեշտելով, որ Ռուսաստանի ջախջախման պահը մոտեցել է: Մերժողական պատասխան ստանալով՝ թուրք պատվիրակները հայտարարեցին, որ առանց հայերի էլ կհասնեն իրենց նպատակին՝ սպառնալով, թե՛ «այն ժամանակ թող հայերը չդժգոհեն, եթե իրենց ճակատագիրը տխուր ընթացք ստանա»⁴: Չհաջողվեց նաև Իթքիատի խարդավանքը՝ շահարկել ցարական կառավարության կողմից դաշնակցության դեմ ձեռնարկված հալածանքների և բռնությունների փաստը: Մերժելով Իթքիատի առաջարկները՝ ՀՀ Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը որոշեց, որ հայ ժողովրդի թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան հատվածները պետք է կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտքը՝ պետությունների խմբակցությունների գործողությունների ընթացքում մնալ չեզոք, լինել օրինապահ քաղաքացիներ ամեն տեղ, մասնավորապես Թուրքիայում: Հայ գործիչները, հայտարարելով Թուրքիայի նկատմամբ իրենց լոյալության մասին, միաժամանակ պարզաբանում

⁴ *Հեն*, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1935, հ. Բ, էջ 77-78:

էին, որ հայերը Կովկասում Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն չեն բարձրացնի⁵:

Հավատարիմ մնալով օսմանիզմին՝ երիտթուրքերը, անգլիացի պատմաբան Վ.Յոտլիբի դիպուկ արտահայտությամբ, առավելապես դրսևորեցին թուրքական իմպերիալիզմին բնորոշ երկու գաղափարախոսության՝ «քաղաքական՝ համաթուրքիզմի և կրոնական՝ համիսլամիզմի յուրահատուկ զուգակցումը»⁶:

Առաջացած խմբավորումները՝ Համաձայնության երկրներ (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) և Քառյակ միություն (Գերմանիա, Ավստրո-Յունգարիա, Բուլղարիա, Թուրքիա), հստակորեն դրսևորում էին այն հակասությունները, որոնք կային Անգլիայի և Գերմանիայի, ինչպես նաև Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև էլզաս-Լոթարինգիայի համար, Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև՝ Կոստանդնուպոլսի և Բոսֆոր ու Դարդանել նեղուցների, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ Հայաստանի և Կոստանդնուպոլսի, Ավստրո-Յունգարիայի և Ռուսաստանի միջև՝ Բալկաններում գերակշռող դիրք ունենալու, Ավստրո-Յունգարիայի և Իտալիայի միջև՝ Ալբանիայի և այլ տարածքների համար: Բացի դրանից Անգլիան ձգտում էր գրավել Միջագետքը, Պաղեստինը, Արաբական թերակղզին, Ֆրանսիան, Սիրիան, Կիլիկիան, Արևմտյան Հայաստանի հարավային մասը: Գերմանիան նպատակ ուներ նվաճել ոչ միայն Ուկրաինան, Լեհաստանը, Մերձբալթիկան, Ֆինլանդիան, այլև Անդրկովկասը:

Պատերազմը շարժման մեջ դրեց հայ ժողովրդի քաղաքական-հասարակական բոլոր մտավոր ուժերին՝ իր հորձանուտի մեջ առնելով լայն շրջանակների: Ռուս հրապարակախոս Լև Օչչերովսկին գրել է. «Ռուսահայերը ցարդ այդպես ջերմորեն չեն ձգտել մոտենալ Ռուսաստանին, ցարդ չեն դրսևորել այդպիսի

⁵ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982, էջ 8-9:

⁶ Готлиб В., Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, с. 42.

կրքոտ, անկասելի ձգտում՝ կապել Ռուսաստանը իրենց հայրենիքին, ինչպես այժմ»⁷:

Եվ, հիրավի, դա այդպես էր: Նման բուռն մղումը ռուսահայերի պատմական ավանդույթների նոր դրսևորումն էր, ավանդույթներ, որոնք արտահայտվել էին 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ: Թուրքիայի դեմ ռուսների մղած պատերազմներին հայերը մասնակցել են ոչ թե օտարի հողը զավթելու, նվաճելու, ուրիշ ժողովուրդներ ստրկացնելու, այլ սեփական հայրենիքը թուրքական գերությունից, բռնապետությունից, արյունակից եղբայրներին ֆիզիկական բնաջնջումից, ազգային-սոցիալական-կրոնական ճնշումից ազատագրելու համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի կողմից Թուրքիայի հանդես գալը հայերի համար ռուսական զորքերի կազմում մարտնչելու, բռնադատված Հայաստանը Թուրքիայից ազատագրելու մի պատեհ առիթ դարձավ: Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Կովկասի հայաշատ մյուս քաղաքներում հայ հասարակայնության ականավոր ներկայացուցիչները ելույթ էին ունենում Ռուսաստանի կողմից պատերազմին հայերի մասնակցության օգտին: Օրակարգում Թուրքիան և Ռուսաստանն էին. հրապարակախոսները հիշում էին պատմությունը, զուգահեռներ անցկացնում՝ համակրանք արտահայտելով Ռուսաստանի նկատմամբ: Իրենց մտքերը և խոհերը հայտնեցին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցը, ամենայն հայոց բանաստեղծ, Կովկասի հայ գրողների միության նախագահ Հովհաննես Թումանյանը, մեծանուն վիպասան, դրամատուրգ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, գրող, հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանը, բանաստեղծ Վահան Տերյանը, կոմպոզիտոր Քրիստափոր Կարա-Սուրբան, հասարակական գործիչ Ա. Ջիվելեգյանը, Ռուսաստանի պետական դումայի անդամներ Մովսես Աճենյանը, Միքայել Պապաջանյանը և ուրիշներ: Մոռացվում էին

⁷ Ощеровский Л.Я., Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатом России, Пятигорск, 1915, с. 19.

ցարիզմի ազգային քաղաքականության ստվերոտ և մութ կողմերը, առաջին գիծ էր մղվում արևմտահայության ազատագրության գործը: «Ամենքս կլանված էինք պատերազմով: Ամենքս դարձել էինք ռազմագետ», - գրել է Յ. Թումանյանը, - «համոզված, որ պատերազմը լինելու էր համաշխարհային վերջին տագնապը, դժբախտությունը, Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների պարտությանը լուծվելու էր Հայկական հարցը»⁸: Այդ համընդհանուր համոզվածությունը պերճախոս կերպով երևում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցի՝ 1914թ. օգոստոսի 5-ի դիմումից՝ ուղղված Կովկասի փոխարքա, հեծելազորի գեներալ Իլարիոն Իվանովիչ Վորոնցով-Ղաշկովին:

Վեհափառը «երջանիկ էր հավաստիացնել», որ «հայ ժողովուրդը, մոռանալով սեփական վերքերից եկած զգացումները, իր բոլոր մտքերը կենտրոնացրել է Հայրենիքի վրա, որի փառքի համար նա ոգևորությամբ արծազանքեց իր թագավորի կոչին՝ կատարել իր սուրբ պարտականությունը նորին կայսերական մեծության և Հայրենիքի առաջ»: Վեհափառը խնդրում էր, որ ռուսական կայսրական կառավարությունը խիստ պահանջներ դնի արևմտահայության բարեփոխումների իրականացման համար, հայության, որը «հավատարիմ է մնացել մեծ ռուսական պետությանը»: 1914թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով նախատեսված բարենորոգումների կատարումը վեհափառը տեսնում էր Ռուսաստանի հովանավորությամբ ու նրա ընտրությամբ նշանակված քրիստոնյա կառավարիչների գլխավորությամբ հայկական վեց վիլայեթներից մի անբաժան ու ինքնավար նահանգ կազմելու մեջ՝ քրիստոնյաների ու մահմեդականների համար հավասար ներկայացուցչությամբ⁹: Նույն օրը մեկ այլ նամակով վեհափառը փոխարքային խնդրում էր միջնորդել կառավարության առաջ՝ արձակել «դաշնակցության է գործով» 1906-

⁸ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, Ե., 1954, հ. 5, էջ 403; Կարապետյան Լ., Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Ե., 1992, էջ 99:

⁹ Ст'я Чалхушян Г., Красная книга, Ростов-на-Дону, 1919, с. 24.

1912թթ. բանտարկված դաշնակցական գործիչներին: Դիմումին կցված էին 180 գործիչների անուն ազգանունները¹⁰: Վեհափառի նամակի հիմնական մտքերը ներկայացնելով Ռուսաստանի կառավարությանը՝ Ի.Ի.Վորոնցով-Դաշկովն իր կողմից գրում էր. «Ռուսաստանի համար ծանր պայմաններում կովկասահայությունը երկրամասում ամենուր դրսևորում է հայրենասիրական մեծ տրամադրություն՝ ոգևորությամբ ընդունելով զորահավաքի հարցը և զորամասեր մտնելով»: Սակայն, նշում էր փոխարքան, «չատ ճանաչված հայեր ափսոսանք են հայտնում, որ հայերը նշանակվում են արևմտյան սահմաններում, մինչդեռ կցանկանային գնալ թշնամու դեմ»: Փոխարքան հայերի դժգոհությունն էր հայտնում նաև Արևմտյան Հայաստանում կիրառվելիք բարեփոխումները չիրականացնելու և Եվրոպայի՝ նշանակված գլխավոր տեսուչների անգործության մասին: Հայերի ցանկությունն էր բարեփոխումների կիրառումը սկսել ռուսական ծրագրի համաձայն՝ բացառապես «Ռուսաստանի հովանավորության տակ»: Ստանալով Ռուսաստանի կառավարության հավանությունը՝ Վորոնցով-Դաշկովը սեպտեմբերի 2-ին իր «քաղցր պարտականությունը համարեց» հայտնել վեհափառին նրա՝ օգոստոսի 5-ի նամակի կապակցությամբ Ռուսաստանի կառավարությունից ստացված պատասխանի մասին: «Այժմ պետական քարտուղար Գորեմիկինը ինձ տեղեկացնում է, որ ռուսական կառավարությունը ոչ մի դեպքում ոչ մի զիջում չի անի Հայկական հարցում՝ այն մտադրությամբ, որ Թուրքիայի հայկական նահանգներում բարեփոխումները կմտցվեն ռուսական սկզբնական ծրագրով և Ռուսաստանի բացառիկ վերահսկողությամբ»¹¹:

Միանգամայն համոզված լինելով «հայերին հուզող խնդրի նպաստավոր լուծման մեջ»՝ փոխարքան, այնուամենայնիվ, հարկ էր համարում զգուշացնել վեհափառին, որ թե՛ կովկասահայերի և թե՛ արտասահմանի հայերի գործողությունները պետք է

¹⁰ Տե՛ս Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 113:

¹¹ Архив внешней политики России (այսուհետև՝ АВПР), ф.Политархив, 1914г., д. 3464, л., 12-16; Чалхушян Г., նշվ. աշխ., էջ 24-25:

խստիվ համաձայնեցվեն փոխարքայի ցուցումների հետ՝ ելնելով Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև եղած լարված դրությունից և ընդհանուր քաղաքականության տեսանկյունից: Փոխարքան վեհափառից խոնարհաբար խնդրում էր գործի դնել նաև իր բարձր հեղինակությունը, ազդել հայության վրա (ինչպես արևմտահայերի, այնպես էլ ռուսահայության), կատարել այն հանձնարարությունները, որ ինքը՝ փոխարքան՝ ըստ ժամանակի պահանջների, կուղարկի նրանց¹²: Ոգևորված ռուսական կառավարության և նրա կովկասյան իշխանությունների խոստումներից՝ «Մշակը» 1914թ. օգոստոսի 31-ին գրում էր. «Ռուսաստանը անդամնալի կերպով կգրավի Թուրքահայաստանը և կիրագործի այն ծրագիրը, որ դեռևս 1878թ. պետք է իրագործվեր»: Թերթը նաև մեծ հույսեր էր կապում Յամաձայնության երկրների հետ, որոնք, ըստ լավատեսների, «մուրճի մի հարվածով կկործանեն Թուրքիան»¹³: Նույն «Մշակը» հոկտեմբերի 10-ին հավաստում էր, որ «մեր թուրքահայ եղբայրների դատը պաշտպանված և լուծված կլինի, եթե ներկա համաեվրոպական պատերազմի մեջ ռուսական զենքը հաղթող հանդիսանա, ուստի և մենք ամեն կերպ պետք է ապահովենք այդ հաղթանակը»:

Տոգորված արևմտահայության ազատագրման գաղափարներով՝ Արշակ Չոպանյանը հայերին կոչ էր անում մասնակցել «սրբազան պատերազմին, Յամաձայնության երկրների հաղթանակի համար»¹⁴:

Վահան Տերյանը գտնում էր, որ հայության առջև դրված է ոչ միայն ազգային— մշակութային ապագայի հարցը, այլև՝ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության խնդիրը¹⁵:

Քիչ ավելի ուշ, հոկտեմբերի 25-ին «Մշակը» հայ ժողովրդին կոչ էր անում միահամուռ պաշտպանել Ռուսաստանին՝ նրա մեծ

¹² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց.2, գ. 709, թ. 68; Чалкунян Г., նշվ. աշխ., էջ 26:

¹³ Տե՛ս «Մշակ» Թիֆլիս, 1914, 31 օգոստոսի:

¹⁴ «Մշակ», 1914, 10 հոկտեմբերի:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 288, ց. 1, գ. 465, թ. 21-22:

և պատմական առաքելության մեջ: «Աջակցելու համար հարկավոր է մի բան՝ ընդհանուր միաբանություն, համերաշխություն, կուսակցական պառակտումներից հրաժարվել: Այսօր այլևս չպետք է լինի ո՛չ մշակական, ո՛չ դաշնակցական, ո՛չ հնչակյան, ո՛չ սոցիալ-դեմոկրատ հայկական հատվածներ, - գրում էր թերթը, - այսօր ամենքը պետք է զգան իրենց հայության զավակներ, եղբայրներ, որոնց պարտքն է մտածել, հոգալ իրենց թշվառ թուրքահայ եղբայրների ազատագրության համար»¹⁶:

Ռուսաստանի և Համաձայնության մյուս երկրների կողմից հայերի հանդես գալը, այսպիսով, դիտվում էր որպես պայքար հայկական նահանգներում բարեփոխումներ մտցնելու համար: Առաջ էր քաշվում նաև Հայաստանում կիսանկախ պետություն ստեղծելու գաղափարը՝ Ռոմանովների կայսրական հարստությունից սերված որևիցե իշխանի գլխավորությամբ: Դրա մեջ տեսնելով հարցի լուծումը՝ մոսկվաբնակ լիբերալ հասարակական-քաղաքական գործիչ Գ.Մնացականյանը 1914թ. Մոսկվայում հրատարակված «Հայկական հարցի լուծումը» գրքույկում գրում էր. «Այդպիսի պատիվ, եթե այն տրվի Հայաստանին, մարդկային պատմության մեջ թագավորող մեծագույն ընտանիքներից մեկի կողմից, ապա այդ հանգամանքը, ինքնըստինքյան, և այդ ընտանիքից Մեծ իշխանի ներկայությունը Հայաստանում, կարող են լիովին երաշխիք լինել Հայաստանի սահմաններում ապրող ժողովուրդներին անաչառ և արդարացի ղեկավարելու համար»¹⁷:

Պատերազմի նախօրյակին արևմտահայերի հարցի լուծման վերաբերյալ իրենց տեսակետներով հանդես եկան նաև հայ քաղաքական կուսակցությունները:

ՀՀ Դաշնակցությունը գտնում էր, որ Համաձայնության երկրների հաղթանակը թուրքիայի հանդեպ ազատություն կբերի արևմտահայությանը: Դեռևս պատերազմի նախօրեին Դաշնակցությունը հայտարարեց, որ ինքը այլևս հրաժարվում է հեղափոխական գործունեությունից, այն բոլոր կուսակցությունների հետ

¹⁶ «Մշակ», 1914, 25 հոկտեմբերի:

¹⁷ Мнацаканян Г.Д., Разрешение Армянского вопроса, М., 1914, с. 36.

համագործակցելուց, որոնք զբաղվում են նման գործունեությամբ, «Քանի որ նրանք, հետապնդելով ընդհանուր հեղափոխական նպատակներ, կխանգարեն դաշնակցականներին հասնելու իրենց գլխավոր նպատակին՝ թուրքահայերի ազատագրմանը ռուսական զենքի օգնությամբ»¹⁸: Արդեն 1914թ. սեպտեմբերին, Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչությունն արձանագրում էր. «Դաշնակցություն կուսակցությունը վերջին ժամանակներս ոչ մի հեղափոխական գործունեություն չի դրսևորում և բացառապես զբաղված է զինվորների ջոկատների կազմակերպմամբ, ուսուցումով և Թուրքիա ուղարկելով թուրքական կառավարության դեմ պայքարի համար» Կովկասում ռուսական փոխարքայի թույլտվությամբ¹⁹:

Հնչակյանները կարծում էին, որ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ մտնելու դեպքում Թուրքիան կկարդա իր նահավճիռը, քանի որ այդ ժամանակ կործանվելու է ոչ միայն եվրոպական, այլև ասիական Թուրքիան²⁰: Նրանք հույս էին տածում, որ պատերազմը լուծելու է Հայկական հարցը՝ «...հայերի համար ազատության արշալույս է ծագում. նրանց դարավոր տառապանքը, վիշտն ու ցավը պիտի անհետանա շուտով, երբ ռուսական հաղթական բանակը նվաճե Հայաստանը»²¹:

Հնչակյան գործիչները գտնում էին, որ Ռուսաստանի քաղաքականությունը փոխված է, հիմա նա ուզում է պայմաններ ստեղծել հայության զարգացման համար, քանզի լավ գիտակցում է, որ այդ ժողովուրդը կնպաստի իր առաջխաղացմանը դեպի Փոքր Ասիա և այնտեղ նորանոր դիրքերի նվաճմանը: Նրանց կարծիքով, հայ ժողովուրդը պետք է մերժի հատվածական կամ մասնավոր պահանջներն ու գործունեությունը թե՛ հայրենիքում և թե՛ գաղթօջախներում: «Վանենք մեր միջից հատ-

¹⁸ Տե՛ս Արզումանյան Մ., Հայաստանը 1914-1917թ.թ., Ե., 1969, էջ 168:

¹⁹ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916թ.թ., Ե., 1965, էջ 182:

²⁰ Տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», Փրովիդենս, 1914, 3 նոյեմբերի:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, 17 նոյեմբերի:

վածական եսականությունը, - գրում է «Երիտասարդ Հայաստան» թերթը, - փարենք գործին մեր ամբողջ եռանդով և աշխատենք հնարավոր դարձնել մեր ուժերի համագործակցությունը, փոխադարձ անկեղծության և վստահության զգացումներով, ոչ միայն կռվի դաշտում, այլև նրանից դուրս, արտասահմանյան գաղութների մեջ: Այս է պահանջում գործի շահը, այս է պահանջում քաղաքական այն եզակի մոմենտը, որ համաշխարհային պատմության մեջ ազգերի վերածնության ու անկախության մի նոր դարագլուխ պիտի բանա»²²:

Հայկական հարցի լուծում ասելով՝ հնչակյանները հասկանում էին Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միացյալ ինքնավարության հաստատում, ընդ որում, եթե պատերազմից առաջ ցանկանում էին, որ այդ ինքնավարությունը լիներ Թուրքիայի կազմում, ապա այժմ՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Նրանք գտնում էին, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան այժմ «հակառակ չեն լինելու ինքնավար Հայաստանի կազմությանը, լինի այդ եռյակ համաձայնության, թե նրանցից մեկի հովանավորության տակ»²³:

Պատերազմի տարիներին Կահիրեում հրապարակված «Ինքնավար Հայաստան» գրքույկում Հնչակյան կուսակցության առաջնորդներից Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը խնդիր էր դնում, որ աշխարհով մեկ ցրված հայերը պետք է համախմբվեն՝ «որքան կարելի է սերտ ու ամուր», դառնան մի ամբողջություն՝ «հաշվի առնելով դավանանքն ու կրոնը, դասային ու դասակարգային բաժանումները»²⁴: Նրանք պետք է միավորեն իրենց նյութական ու բարոյական, քաղաքական ու մշակութային միջոցները և գործեն՝ «Ամենքը մեկի համար, մեկը՝ ամենքի» սկզբունքով: Միայն այդպիսի համախմբումը կփրկի կործանման դատապարտված հայերին: Այնուհետև, ըստ հնչակյանների, հայերը պետք է ընտրեն բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ

²² Նույն տեղում, 1914, 15 դեկտեմբերի:

²³ Նույն տեղում, 29 դեկտեմբերի:

²⁴ Սապահ-Գյուլյան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Կահիրե, 1915, էջ 89:

րից բաղկացած համազգային ղեկավարություն, որը ներկայացնում է խաղաղության վեհաժողովին՝ նրանից պահանջի նվազագույնը Հայաստանի ու Կիլիկիայի քաղաքական ինքնավարություն՝ իր ժողովրդավարական բնույթով ու պառլամենտական վարչակարգով: Իսկ հայրենիքում հայ ժողովուրդը պետք է բարձրացնի հեղափոխություն՝ այն սկսելով «Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմանից, Կովկասի ռազմաճակատից»՝ Ռուսաստանի հովանավորությամբ և օգնությամբ²⁵:

Երբ թուրքիան վերջնականապես պարտվի, կործանվի ու մասնատվի, «այդ ժամանակ վեհագույն ճիգ պիտի թափել և խորունկ, տևական, ուժեղ հայկական լայնածավալ շարժում առաջ բերել և մի քանի հարմարավոր վայրեր գրավելով՝ նրանց վրա հեղափոխական կարմիր դրոշ ծածանել: Մեր 500 տարվա ճիգը այդ է պահանջում: Եթե կարողացանք այդ անել, - գրում է Սապահ-Գյուլյանը, - վստահ, անկասկած լինենք, որ ինքնավար Հայաստան, Կիլիկիա կունենանք»: Այնուհետև Սապահ-Գյուլյանը նշում է, որ անցյալում, երբ թուրքիան պարտվել է, առաջացել են փոքր պետություններ ու ինքնավար երկրներ: Այդպես կլինի նաև մեր օրերում: Թուրքիայի անկումն ու մասնատումը, նոր պետությունների ու նորանկախ երկրների ստեղծումը ձեռնտու են եղել մեծ տերություններին: Դրանք ձեռնտու կլինեն նրանց նաև այժմ: Եթե այդ պետությունները տատանվեն, հայերն իրենց հեղափոխական գործունեությամբ պետք է վերջ դնեն նրանց տատանումներին ու քաշեն իրենց կողմը: Այնպես որ, եզրափակում էր հեղինակը, «Մեր բախտը մեր ձեռքն է: Պատասխանատուն մենք ենք մնում»²⁶:

Տոգորված արևմտահայության ազատագրման գաղափարներով՝ հայ սահմանադրական-ռամկավարները հայերին կոչ էին անում պայքարել իթթիհատականների բարբարոսությունների դեմ, արևմտահայությանը փրկել ոչնչացումից: Կուսակցության գլխավոր օրգան «Վան-Տոսպ» թերթը 1915թ. հուլիսին, նկարա-

²⁵ Նույն տեղում, էջ 95:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 95-96:

գրելով հայկական կոտորածները Արևմտյան Հայաստանում, գրում էր. «Վրեժ: Այդ է միակ բառը, որ պետք է ոգևորե կոտորածեն ազատ մնացող յուրաքանչյուր հայու սիրտը: Վրեժ՝ մեր մորթոտվող եղբայրներուն ու քույրերուն, մեր ավերակներուն, մեր արյունի մեջ խեղդված յուրաքանչյուրին համար: Վրեժ այն վայրենի ոհմակներու հանդեպ, որ այս պահուս դիվային հրճվանքով կլողան հոսող հայ արյան մեջ...»: Ուրախությամբ նշելով, որ պատերազմում ռուսները կջախջախեն թշնամուն և առաջ կշարժվեն՝ «Վան-Տոսպը» ցանկություն էր հայտնում, որ նրանք ոչ թե կտրեն թուրք օձի պոչը, այլ ճգմեն գլուխը. «Ամեն մի հայ, կին թե տղամարդ, հարուստ թե աղքատ իր նվիրական պարտականությունը պիտի համարի մասնակցել ներկա ազատագրական և վրեժխնդրական արշավանքին՝ իր ընդունակություններուն, իր տրամադրելի միջոցներուն չափով»: Նրանք, ովքեր չեն կարող զինվոր լինել, պետք է օգնեն ընդհանուր գործին նյութական միջոցներով: Պետք է ապացուցել «մեր ռուս և հայ եղբայրներուն՝ թե ոչինչ չենք խնայեր մերովսանն վերցնելու համար իրանց կրած գործին ծանրությունը»²⁷:

IV Պետական դումայի պատգամավոր, կադետ Մ. Պապաջանյանը եռանդուն կերպով միջնորդում էր ռուսական իշխանությունների առաջ, որ նրանք բանտերից ու աքսորից ազատեն հայ զանազան կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, հատկապես դաշնակցությանը պատկանող անձանց և տարագրվածներին թույլատրեն արտասահմանից վերադառնալ, որպեսզի օգնեն ընդհանուր գործին, այսինքն՝ ծառայեն պատերազմում Ռուսաստանի նպատակների իրագործմանը: Հայ կադետները մեկնում էին Ռուսաստանի քաղաքները, հավաքագրում կամավորներ, կազմակերպում հանգանակություններ և կատարում ռուսական իշխանությունների հանձնարարությունները: Հայկական պարբերականներում նրանք հանդես էին գալիս բազմաթիվ հողվածներով և նշում, որ ներկա պատերազմում Գերմանիան ու Ավստրո-Հունգարիան պարտվելու են, իսկ նրանց դաշնակից

²⁷ «Վան-Տոսպ», Թիֆլիս, 1915, 3 հուլիսի:

Թուրքիան հանձնվելու է հաղթողների ողորմածությամբ: Համա-
ծայնության երկրները այն բաժանելու են ազդեցության երեք
շրջանների. Անգլիան գերիշխելու է Արաբիայում ու Միջագետ-
քում, Ֆրանսիան՝ Սիրիայում, իսկ Ռուսաստանը՝ Հայաստանում
և նրան շնորհելու է ինքնավարություն: Կադետները որոշել էին
նաև ինքնավար Հայաստանի սահմանները: Ըստ նրանց, այն
պետք է ընդգրկեր Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Սվազի, Խարբերդի,
Դիարբեքի, Տրապիզոնի և Ադանայի վիլայեթները: Այս վիլա-
յեթների բնակչության մեծ մասը հայեր էին, ընդ որում, Վանի,
Բիթլիսի և Ադանայի վիլայեթներում նրանք կազմում էին բացար-
ձակ, իսկ մնացած վիլայեթներում՝ հարաբերական մեծամաս-
նություն:

Կադետները կարծում էին, որ այդ վիլայեթներից պետք է
կտրել դրանցից մի քանիսի ծայրագավառները, որտեղ հայերը
սակավաթիվ են, իսկ մյուս ժողովուրդները՝ ստվարաթիվ: «Այդ-
պես են Տրապիզոնի վիլայեթի արևմտյան մասը... Սվազի վիլա-
յեթի «արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան մասերը, Բիթլիսի ու
Դիարբեքի վիլայեթների՝ Միջագետքին սահմանակից հարա-
վային մասերը»²⁸: Դրա հետևանքով ազգաբնակչությունը վերո-
հիշյալ շրջաններում 5.215.400-ից կպակասի շուրջ կես միլիո-
նով, բայց ոչ թե հայերի, այլ հիմնականում այլ ժողովուրդների
հաշվին:

Կադետները հույս էին հայտնում, որ երբ Արևմտյան Հայաս-
տանը ստանա ինքնավարություն, նրա տարագիր բոլոր զավակ-
ները հետ կվերադառնան, կշենացնեն իրենց օջախները և ազ-
գության միասնությունը կդնեն ավելի ամուր հիմքերի վրա:
Նրանք համոզված էին, որ Հայաստանը կարող է ինքնավա-
րություն ստանալ միայն Ռուսաստանի օգնությամբ և այդ պա-
րագայում հնարավորություն կունենա «մասնակից լինելու քա-
ղաքակրթության բարիքներին, սկսելու իր առանձնակի, ազգա-
յին հասարակական կյանքը»²⁹:

²⁸ «Արարատ», Էջմիածին, 1914, դեկտեմբեր, էջ 1089-1090:

²⁹ Նույն տեղում:

Պատերազմից առաջ արևմտահայերի հարցի լուծման վերաբերյալ ուրույն տեսակետներով հանդես եկավ նաև Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը՝ «սպեցիֆիկներ» հորջորջումով: Նրանց ղեկավարները (Դ.Անանուհ, Բ.Իշխանյան) գտնում էին, որ արևմտահայության հարցը կարող է լուծել միայն նրա հոգևոր համախմբումը: Դրա համար,– ըստ սպեցիֆիկների,– պետք էր վարել ազգային այնպիսի քաղաքականություն, որը «չպիտի մերժե համայնակեցության անհրաժեշտությունը թուրքիայում (ինչպես այդ չի մերժվում Ռուսաստանում): «Եթե թուրքիան անտանելի է իր քաղաքական կյանքով, պիտի նպաստել նրա բարենորոգմանը, որքան էլ դա ծանր գործ լինի: Կարող է լինել թուրքիայի բաժանման հարց, սակայն այստեղ հայերին չեն հարցնելու, և նրանք պիտի հպատակվեն նրան, ում բաժին են ընկել: Թույլը և անզորը այլ կերպ չի կարող վարվել»³⁰ - գրում է Դ. Անանուհը «Հայության հավաքումը» հոդվածում:

Հավատարիմ իր «կուլտուր-ազգային ինքնավարության» գաղափարին՝ հայ սպեցիֆիկների ղեկավար Անանուհը եզրափակում էր, որ բոլոր դեպքերում էլ արևմտահայերը «պիտի ընդգրկեն ազգային-կուլտուրական ինքնավարության պահանջը, և ճանապարհը այդ պահանջի համար հարթված է, դա ազգային սահմանադրության գոյությունն է»: Հայոց հարցի լուծումը «պետք է փնտրել թուրքիայում և ազգային-կուլտուրական ինքնուրույնության միջոցով»³¹:

Դ.Անանուհի այդ տեսակետն էր պաշտպանում նաև նրա կուսակից Բ.Իշխանյանը: Նա գտնում էր, որ Հայկական հարցի լուծման համար առաջացել է մի բարենպաստ պայման: Դա այն է, որ, եթե առաջ Անգլիան Ռուսաստանի թշնամին էր, ապա այժմ՝ նրա դաշնակիցը: Նրանք միասին պատերազմում են թուրքիայի դեմ: Երբ Գերմանիան պարտվի, թուրքիան կդառնա դաշնակիցների ավարը: Բայց Հայկական հարցի լուծման համար կա մի

³⁰ «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, 19 հոկտեմբերի:

³¹ Նույն տեղում:

լուրջ դժվարություն: Ղա հայության ցրվածությունն է թուրքիայում մեկ: Մի տեղում հայերն են կազմում մեծամասնություն (Վանում), մի այլ տեղում՝ թուրքերը (էրզրումում): Նման հանգամանքներում՝ Հայկական հարցը արմատապես չի լուծվի, եթե անգամ ստեղծվի վեց վիլայեթների ու Կիլիկիայի միասնական ինքնավարություն Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, քանի որ անուշադրության կմատնվեն Օսմանյան կայսրության կենտրոնական ու արևմտյան շրջաններում բնակվող հայերը³²:

Բ. Իշխանյանի կարծիքով, Հայկական հարցի լուծման համար թուրքիայի հայաբնակ վիլայեթները կամ նրանց մի մասը (ինչպես կորոշեն Համաձայնության երկրների հաղթող տերությունները) նախ պետք է միացնել Կովկասին՝ «մտցնելով այնտեղ տեղագրական և ցեղական ազգային առանձնահատկություններին համապատասխան լայն ինքնավարական-վարչական ձևեր: Երկրորդ՝ Փոքր Ասիայում և եվրոպական թուրքիայում մնացած հայկական հատվածի համար իրականացնել իրավաքաղաքացիական արմատական բարենորոգումներ և ազգային-կուլտուրական ինքնավարություն»: Հայաբնակ շրջանների միացումը Կովկասին, ըստ Բ.Իշխանյանի, շատ բաներով լավ կլինի նրանց բնակիչների և, առաջին հերթին, հայերի համար, քանի որ Ռուսաստանը, գտնվելով անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակի վրա, կնպաստի նրանց սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացմանը, իսկ թուրքիայում մնացած հայերի համար անհրաժեշտ է մտցնել բարենորոգումներ և նրանց տալ ազատ զարգացման իրավունքներ³³:

Հայ սպեցիֆիկները թե՛ պատերազմից առաջ, թե՛ պատերազմի տարիներին շարունակում էին պաշտպանել Հայկական հարցի լուծման՝ «կուլտուր-ազգային ինքնավարության» իրենց գաղափարը:

³² Տե՛ս նույն տեղում, **Համբարյան Ա.**, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Ե., 1990, էջ 461:

³³ <<Մշակ>>, 1914, 11 դեկտեմբերի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին այլ էր միայն բոլշևիկների տեսակետը: Այն ժամանակ, երբ բոլոր կուսակցությունները հանդես եկան պահը օգտագործելու՝ արևմտահայության հարցը լուծելու օգտին և կանգնեցին Ռուսաստանի կառավարության կողմը, հայ բոլշևիկները կոչ արեցին իմպերիալիստական պատերազմը վերածել քաղաքացիականի, հասնել պատերազմող բոլոր երկրների կառավարությունների պարտությանը: Անդրկովկասում բոլշևիկյան կուսակցության լեհինյան դրույթները կենսագործելու նպատակով, 1915թ. հոկտեմբերի 4-ին Բաքվում, Ս.Շահումյանի գլխավորությամբ, հրավիրվեց կուսակցական ընդատակյա խորհրդաժողով, որին մասնակցեցին Բաքվի, Թիֆլիսի և Քութայիսի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Խորհրդաժողովը խստորեն դատապարտեց Անդրկովկասի իշխող դասակարգերի և կուսակցությունների դիրքորոշումը պատերազմի նկատմամբ: Բոլշևիկներին հանձնարարեց մերկացնել հայ բուրժուազիայի ու դաշնակցության ազգայնական հանցավոր քաղաքականությունը, աշխատավորական զանգվածներին կոչ արեց չենթարկվել ազգայնական կուսակցությունների սադրիչ հայտարարություններին և կեղծ հայրեասիրական կոչերին: Խորհրդաժողովն ընտրեց ՌՄԴԿ կովկասյան բյուրո, որի կազմի մեջ մտան Ս.Շահումյանը, Ֆ.Մախարաձեն, Ի.Ֆիալետովը, Ն.Ալաջալովան, Ս.Քավթարաձեն և ուրիշներ³⁴: Նրանց անմիջական ղեկավարությամբ Անդրկովկասի բոլշևիկները մեծ ջանքեր գործադրեցին Բաքվի խորհրդաժողովի որոշումները կենսագործելու և ազգաբնակչության մեջ քաղաքական աշխատանքներն ակտիվացնելու ուղղությամբ: Այդ գործում ակտիվ դեր խաղաց հատկապես 1915թ. վերջին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Պայքար» շաբաթաթերթը, որը, անհաշտ կռիվ մղելով այլ գաղափարախոսությունների դեմ, փորձում էր ժողովրդին համախմբել բոլշևիկյան կուսակցության գաղափարների շուրջ:

³⁴ Տե՛ս Շահումյան Ս., Երկերի լիակատար ժողովածու, Ե., 1978, հ. 3, էջ 27-28:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Հայերը մեծ ոգևորությամբ և կազմակերպվածությամբ մասնակցում էին դեռևս պատերազմի նախօրյակին, 1914թ. հուլիսի 13-ին Կովկասում սկսված զորահավաքին, ռուսական կառավարության թույլատրած կանավորական շարժման գործընթացին:

Ռուսաստանի յուրաքանչյուր 100 հայից 13-ը զորակոչվեց բանակ¹: Պատերազմի տարիներին Ռուսական կայսրության մեջ բնակվող 2 միլիոն 54 հազար հայերը ռուսական բանակին տվեցին ավելի քան 250 հազար զինվոր²:

Պաշտոնական տվյալներով՝ 1914թ. նոյեմբերից մինչև 1916թ. դեկտեմբերի 30-ը միայն Թիֆլիսի տեղական բրիգադով անցել էր զինվորական ծառայության համար պիտանի 121991 հայ: Վրացիները հայերից 878 մարդով պակաս էին՝ 121113, թաթարները՝ 80 անգամ պակաս, ընդամենը՝ 1341 հոգի: Նկատենք, որ զորակոչված 177787 վրացիներից ազատվել է 56674-ը՝ մոտ մեկ երրորդը, 147344 հայերից՝ 25353-ը, մոտ մեկ վեցերորդ մասը: Միայն Գանձակից զորակոչվել է 31896 հայ, Բաքվից՝ 11797, Թիֆլիսից՝ 23537³:

Շարք վերադարձան պահեստում գտնվող շատ գեներալներ և սպաներ, այդ թվում՝ գեներալ-մայորներ Թովմաս Նազարբեկյանը, Միքայել Քիչմիչևը, Վաղարշակ Տեր-Հակոպով-Տեր-Մարկոսյանը և ուրիշներ: Սպաների թիվը հասավ 1800-ի:

¹ Տե՛ս «Հայկական հարց», հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 41:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Ե., 1981, էջ 547:

³ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998, էջ 15:

Ձինվորակոչված 250 հազար հայերի թիվը կազմում էր Ռուսական կայսրության տարածքում բնակվող բոլոր տարիքի հայերի՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների 12.2 տոկոսը: Փաստորեն, գենքի կոչվեցին ծառայության պիտանի գրեթե բոլոր տղամարդիկ:

Հայ բարձրաստիճան սպայությանը վստահված էր պատասխանատու բնագավառների կառավարումը: Գեներալ-մայոր Լևոն Ֆադեյի Տիգրանովը Պետրոգրադի ռազմական օկրուգի զորքերի գլխավոր հրամանատարի տեղակալն էր /1917թ./, գեներալ-մայոր Յակով /Յակոբ/ Գերասիմի Բագրատունին՝ Պետրոգրադի ռազմական օկրուգի շտաբի պետը /1917թ./, գեներալ-լեյտենանտ Լևոն Ավետիքի Պոզոկը /Պոզոյան/՝ Թուրքեստանյան ռազմական օկրուգի հրետանու պետը /1916թ./, հրետանու գեներալ Անդրեյ Ադամի Աթաբեկովը՝ Մոսկովյան ռազմական օկրուգի հրետանու պետը /1913-1916թթ./, գեներալ-մայոր Իվան Վասիլի Ախվերդովը /Յախվերդյան/՝ Կովկասյան 2-րդ հեծելազորային կորպուսի շտաբի պետը /1916-1917թթ./, գեներալ-մայոր Վլադիմիր Պետրոսի Լազարևը /Լազարյան/՝ 7-րդ կորպուսի շտաբի պետը /1916թ./, գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Իվանի Լազարևը (Լազարյան)՝ գեներալ-հանձնակատար /1914թ./, գեներալ-լեյտենանտ Ստեփան Գերասիմի Քալանթարովը՝ Վիտեբսկի պարետը և կայազորի պետը, ապա՝ Պետրոգրադի պարետը /1914-1918թթ./, գեներալ-մայոր Գավրիիլ /Գաբրիել/ Կորգանովը /Ղորղանյան/՝ Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի պետի տեղակալը /1917-1918թթ./, գեներալ-լեյտենանտ Արտեմի Սոլոմոնի Վարտանովը՝ 7-րդ բանակի հրետանու տեսուչը /1916թ./, գեներալ-մայոր Վասիլի Միխայելի Թամաշևը /Թամամշյան/՝ հեծելազորային բանակի հրամանատարին կից գեներալ-հանձնակատարը /1916թ./, գեներալ-մայոր Վաղարշակ Տեր-Ակոպով-Տեր-Մարկոսյանցը՝ Կովկասյան բանակի ճարտարագործական վարչության պետը /1917թ./: Հայազգի զինվորականներից շատերը եղել են կորպուսի, դիվիզիայի, զորաջոկատի, բրիգադի, գնդի հրամա-

նատարներ: Ինֆանտերիայի գեներալ⁴ Օգանովսկին Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարն էր /1915-1917թթ./, հեծելազորի գեներալ Գեորգի Ալեքսանդրի Թումանովը՝ 7-րդ հեծելազորային կորպուսի հրամանատարը /1916թ./, գեներալ-մայոր Ֆոնա /Թովմաս/ Իվանի Նազարբեկովը՝ Երևանյան զորաջոկատի և նահանգի զորքերի պետը /1915-1917թթ./, գեներալ-մայոր Մովսես Բաբայի Սիլիկովը՝ Կովկասյան 8-րդ հրաձգային գնդի հրամանատարը, ապա՝ Վանի զորաջոկատի պետը /1915-1916թթ./, գեներալ-լեյտենանտ, իշխան Կոստանտին Ալեքսանդրի Թումանովը /Թումանյան/՝ Անդրամուրյան 1-ին հեծյալ բրիգադի հրամանատարը /1916թ./, գեներալ-մայոր Իսայի Իսայու Ալիմովը /Յովակիմյանը/՝ Անդրբայկալյան 1-ին հրետանային բրիգադի հրամանատարը /1916թ./, գեներալ-մայոր Գեորգի Ավետիքի Պոզոնը /Պոզոյան/՝ հրետանային 46-րդ բրիգադի հրամանատարը /1916թ./, գնդապետ (հետագայում՝ գեներալ-մայոր) Ռուբեն Ավետիքի Պոզոնը /Պոզոյան/՝ հրետանային 6-րդ բրիգադի հրամանատարը /1916թ./, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Օզանյանը՝ հայկական Հավաքական ջոկատի հրամանատարը (1917 թ.), գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Գաջաևը /Հաջոյան/՝ 23-րդ կովկասյան հրաձգային գնդի հրամանատարը /1917թ./, գեներալ-մայոր Պավել Պետրոսի Բեժանբեկը՝ 22-րդ կովկասյան հրաձգային գնդի հրամանատարը: Տարբեր զորատեսակներում և ռազմաճակատներում բարձր դիրք ունեին նաև գեներալ-լեյտենանտ Ալեքսանդր Ռոմանի Ալախվերդովը /Մելիք-Ալախվերդյան/, գեներալ-մայորներ Սիքայել Արեշևը, Պավել Սենյոնի Սուլթան-Շահը, Նիկոլայ Մեժլունի Մելիք-Շահնազարովը, Պավել Դմիտրիի Մելիք-Շահնազարովը, Արսենի Սերգեյի Դուլուխանովը, Դավիդ Գրիգորիի Բեբուտովը /Բեբուտյան/, գնդապետներ Կոստանտին Բեգ-

⁴ Ինֆանտերիայի /հետևազորի/ գեներալ /հրետանու, հեծելազորի/ այսպես կոչված լրիվ գեներալ, 1796-1917թթ. Ռուսաստանի զինված ուժերի բարձրագույն սպայական կազմի զինվորական կոչում, որը հաջորդում էր գեներալ-լեյտենանտին:

լարի Դոլուխանովը, Նիկոլայ Արտեմի Կոստանովը և շատ ուրիշ-ներ⁵:

Արխիվային փաստաթղթերի և այլ նյութերի հիման վրա կատարված մեր ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ 1914-1918թթ. Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցել են 31 հայազգի գեներալներ, որոնցից մեկը՝ ինֆանտերիայի գեներալ /Օգանովսկի/, մեկը՝ հեծելազորի գեներալ /Գ.Ա.Թումանով/, մեկը՝ հրետանու գեներալ /Ա.Ա.Աթաբեկով/, հինգը՝ գեներալ-լեյտենանտ /Լ.Ա.Պոզոև, իշխան Կ.Ա.Թումանով, Ա.Ս.Վարտանով, Ս.Գ.Քալանթարով, Ա.Ռ.Ալախվերդով/, քսաներեքը՝ գեներալ-մայոր /Լ.Ֆ.Տիգրանով, Յ.Գ.Բագրատունի, Գ.Գ.Կորգանով, Ի.Ի.Ակիմով, Վ.Տեր-Ակոպով-Տեր-Սարկոսյանց, Գ.Ա.Պոզոև, Ռ.Ա.Պոզոև, Ի.Ս. Բաղդամով, Ի.Վ.Ախվերդով, Մ.Բ.Սիլիկով, Վ.Ս.Թամաշև, Վ.Պ.Լազարև, Ֆ.Ի.Նազարբեկով, Մ.Արեշև, Ա.Ի. Լազարև, Ն.Ս.Մելիք-Շահնազարով, Պ.Պ. Բեժանբեկ, Պ.Գ.Մելիք-Շահնազարով, Պ.Ս.Սուլթան-Շահ, Դ.Գ.Բերուտով, Ա.Ս.Դոլուխանով, Ա.Գաջան, Ա.Օգանյան/:

Եվրոպական և կովկասյան ռազմաճակատներում ռուսական բանակի կազմում իր խոսքն ասաց արդեն ավանդական՝ հայկական սպայական գերդաստանների նոր սերունդը: Ռազմաճակատում էին Աբամելիքովներից՝ 5-ը, Ախշարունովներից՝ 5-ը, Արղութինսկի-Դոլգորուկովներից՝ 10-ը, Մելիքովներից՝ 6-ը, Յախվերդովներից՝ 3-ը, Լազարևներից՝ 4-ը, Թումանովներից՝ 5-ը, Ղորղանյաններից՝ 14-ը, Տիգրանովներից՝ 1-ը:

Պատերազմը վերածնեց ռուս-թուրքական պատերազմներից հայտնի՝ Աբեյյանների, Աճեմյանների, Աֆշարյանների, Դոլուխանյանների, Յովսեփյանների, Քալանթարյանների, Փիրում-

⁵ Российский государственный военно-исторический архив /այսուհետև՝ РГВИА/, ф.409, оп. 1, д. 16833, л. 1-3, Послужной список Генерального штаба генерал-майора Левона Фадеевича Тигранова /նույն տեղում, գ. 50942, р. 1-11, գ. 46528, р. 1/; **Аветисян Г.**, Генералы-армяне в Российской империи, Е., 2007; **Չարապետյան Ս.**, Հայազգի զինվորականները ռուսական բանակում /XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ/, Ե., 2008; **Карапетян М.**, Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян, Е., 2003.

յանների (Բեկ-Փիրունյանների), Սահակյանների, Սաղինյանների, Սիլիկյանների, Հարությունովների, Մանուչարյանների զինվորական գերդաստաններին, որոնց նոր սերունդը հիմնականում Կովկասյան ճակատում էր⁶:

Եվրոպական ճակատում առաջին իսկ մարտերում աչքի ընկած հայ սպաներից էին 81-րդ հետևակային դիվիզիայի շտաբի պետ Լևոն Ֆադեյի Տիգրանովը, գեներալներ Անդրեյ Ադամի Աթաբեկովը, Գեորգի Ալեքսանդրի Թունանովը: Վերջինս 13-րդ հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնից առաջ քաշվեց և նշանակվեց 7-րդ հեծելազորային կորպուսի հրամանատար, ստացավ հեծելազորի գեներալի աստիճան: Աթաբեկովը նշանակվեց Մոսկովյան ռազմական օկրուգի հրետանու պետ:

Հյուսիսային և հարավարևմտյան ճակատներում 1914թ. սեպտեմբերից մինչև 1915թ. մայիս Վիսլա, Պիլիցա, Ռադոմկե գետերի և Իվանգորոդ, Լոձ, Դրոգոբիչ, Պերեմիշլ, Ֆրեդրոպոլ, Բրեստ քաղաքների շրջանում մղված թեժ մարտերում ցուցաբերած անձնական սխրագործության համար Լևոն Տիգրանովը պարգևատրվեց Սբ. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի սրով և ժապավենով, Սբ. Վլադիմիրի 3-րդ աստիճանի՝ սրով և ժապավենով շքանշաններով, թանկարժեք զենքով և շնորհակալագրերով:

1914թ. օգոստոսից մինչև 1917թ. ապրիլ գտնվելով մարտերի մեջ, վիրավորվելով, նորից շարք մտնելով՝ Լ. Տիգրանովը հերթականությամբ ստանձնեց 81-րդ, ապա 106-րդ հետևակային դիվիզիաների շտաբի պետի, 321-րդ Օսկի հետևակային գնդի հրամանատարի, 42-րդ բանակային կորպուսի շտաբի արշավանքային-տնտեսական վարչության պետի պաշտոնները, պարգևատրվեց նոր շքանշաններով: 1916թ. դեկտեմբերի 6-ին նրան շնորհվեց գեներալ-մայորի կոչում: 1917թ. մարտի 28-ին քաջարի հայորդին առաջ քաշվեց ծառայության Պետրոգրադի ռազմական օկրուգում, նշանակվեց Պետրոգրադի ռազմական օկրուգի շտաբի հերթապահ գեներալ: 1917թ. սեպտեմբերի 25-ին Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության հրամանով նշանակ-

⁶ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 16:

վեց Պետրոգրադի ռազմական օկրուգի զորքերի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ⁷:

Եվրոպական ճակատում առաջին իսկ մարտերում աչքի ընկած հայ սպաներից էին նաև թուրքեստանյան առաջին կորպուսի շտաբի՝ հատուկ հանձնարարությունների գծով սպա, գնդապետ Հակոբ Գերասիմի Բագրատունին և թուրքեստանյան առաջին հրետանային բանակային կորպուսի տեսուչ, գեներալ-մայոր Լևոն Ավետիքի Պոզոևը: Վերջինս հրետանային կորպուսի տեսուչի պաշտոնից առաջ քաշվեց և նշանակվեց թուրքեստանյան ռազմական օկրուգի հրետանու պետ:

Եվրոպական ճակատում սեպտեմբերի 18-20-ին և 24-28-ին մղված թեժ մարտերում ցուցաբերած անձնական սխրագործության համար Հակոբ Բագրատունին պարգևատրվեց Սբ. Ստանիսլավի 2-րդ աստիճանի և Սբ. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշաններով: Նոյեմբերի 21-ին Պրասնիչա բնակավայրի համար մղված մարտերում նոր սխրանքի համար արժանացավ Գեորգիյան խաչի: Նրա սխրանքի մասին զեկուցվեց Նիկոլայ II-ին:

1915թ. հունվարից մինչև 1917թ. ապրիլը գտնվելով մարտերի մեջ, վիրավորվելով, նորից շարք մտնելով, հերթականությանը ստանձնեց 76-րդ հետևակային դիվիզիայի, 2-րդ թուրքեստանյան հետևակային, ապա հետևակային-հրետանային բրիգադի շտաբի պետի, թուրքեստանյան 8-րդ գնդի հրամանատարի պաշտոնները, պարգևատրվեց նոր շքանշաններով: 1917թ. մայիսին, որպես արևմտյան ճակատի պատվիրակ, մասնակցեց սպայության համառուսական համագումարին, առաջ քաշվեց աշխատանքի զինվորական նախարարությունում, ապա նշանակվեց Պետրոգրադի զինվորական օկրուգի շտաբի պետ, ստացավ գեներալ-մայորի աստիճան⁸:

⁷ Տե՛ս РГВИА, ф. 409, оп. 1, д. 168633, л. 1-8; Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 33-38, 79-81:

⁸ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 17:

Հայազգի զինվորականները ակտիվորեն մասնակցել են պատերազմի բոլոր շրջանների գրեթե բոլոր ռազմական գործողություններին:

Եվրոպական ճակատում 1914թ. օգոստոս – սեպտեմբեր ամիսներին ծավալված Գալիցիա և Լյուբլին – Խոլմյան օպերացիաների ժամանակ աչքի ընկած հայ սպաներից էին Ռուսական 14-րդ բանակային կորպուսի հրետանու տեսուչ, գեներալ-լեյտենանտ Արտեմի Սոլոմոնի Վարտանովը, 19-րդ հրետանային բրիգադի 6-րդ մարտկոցի հրամանատար, փոխգնդապետ Կոստանտին Բեգլարի Դոլուխանովը, գրենադերական հրետանային բրիգադի 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ /հետագայում՝ գեներալ-մայոր/ Գեորգի Ավետիքի Պոզոկը:

Վարչական-Իվանգորոդյան, Պերեմիշլյան, Լոծի ռազմական օպերացիաների ժամանակ իրենց քաջությամբ և սխրագործություններով աչքի ընկած հայազգի զինվորականներից էին գեներալ-լեյտենանտ Արտեմի Վարտանովը, հրետանավոր, կապիտան Գեորգի Վասիլի Բաբաջանովը, պորուչիկ Դենիս Գեորգիի Պոզոկը: Նոյեմբերյան և դեկտեմբերյան մարտերի համար Վարտանովը պարգևատրեց Սբ. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի՝ սրով շքանշանով և Սբ. Աննայի 1-ին աստիճանի շքանշաններով՝ սրով⁹:

Եվրոպական ճակատում ավստրո-գերմանական զորքերի դեմ 1915-1916թթ. ծավալված ռազմական գործողություններին ակտիվ մասնակցություն ունեցան փոխգնդապետներ Կոստանտին Դոլուխանովը, Քրիստափոր Գերասիմի Արարատովը /հետագայում՝ գեներալ-մայոր/, Թուրքեստանյան ռազմական օկրուգի հրետանու պետ, գեներալ-լեյտենանտ Լևոն Ավետիքի Պոզոկը, գեներալ-լեյտենանտ Արտեմի Վարտանովը, 46-րդ հրետանային բրիգադի հրամանատար Գեորգի Պոզոկը, 78-րդ հրետանային բրիգադի շտաբս-կապիտան Նիկոլայ Սողոմոնի

⁹ Տե՛ս Փահլևանյան Կ., Ռուսական կայսրության զինված ուժերի հայ հրետանավորները / XIX դարի վերջ– XX դարի սկիզբ/, Ե., 2013, էջ 97-107:

Աբամելիքովը, 3-րդ գրենադերական հրետանային բրիգադի պրապորշչիկ Նիկոլայ Օհանովը, 65-րդ հրետանային բրիգադի պարուչիկ Դենիս Գեորգիի Պոզոկը, փոխգնդապետ Կոստանտին Գերասիմի Յուզբաշևը /Յուզբաշյան/, 52-րդ հրետանային բրիգադի կապիտան Բոգդասար Բոգդասարովը, 19-րդ հրետորիգադի կապիտան Գեորգի Բաբաջանովը, Սիբիրյան 1-ին ծանր հրետանային բրիգադի պարուչիկ Գալուստ Արտեմի Մելիք-Յարությունյանը, պրապորշչիկ Արշակ Յովհաննեսի Քոսյանը և շատ ուրիշներ:

Եվրոպական ճակատում 1915թ. սկզբին մղված մարտերում արդյունավետ գործողություններ ձեռնարկելու համար Կոստանտին Դոլուխանովը ստացավ գնդապետի աստիճան, իսկ ժասլիկ-Վալիգրոդ հատվածում բռնկված մարտերում ցուցաբերած քաջության համար պարգևատրվեց Աբ. Գեորգիի 4-րդ աստիճանի շքանշանով: Մարտերում ցուցաբերած անձնական սխրագործության համար պրապորշչիկ Նիկոլայ Օհանովը պարգևատրվեց Աբ. Աննայի 4-րդ աստիճանի շքանշանով՝ «Արիության համար» մակագրությամբ, պորուչիկ Դենիս Պոզոկը՝ Աբ. Ստանիսլավի 3-րդ և Աբ. Աննայի 3-րդ աստիճանի շքանշաններով: 1916թ. փետրվարի 22-ից մինչև մարտի 19-ը Մենարժե, Մալի, Պլոցկ և Վախ բնակավայրերի մոտ մղված թեժ մարտերում ցուցաբերած սխրագործությունների համար Քրիստափոր Արարատովը պարգևատրվեց Աբ. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանով՝ սրով և ժապավենով¹⁰: Խոլմյան ու Գրոդնենսկի նահանգների մարտերի և Նարոչյան օպերացիայի ժամանակ իրենց քաջության և սխրագործություններով աչքի ընկած հայ սպաներից էին նաև գեներալ-մայոր Գեորգի Պոզոկը, պրապորշչիկ Արշակ Քոսյանը: Վերջինս Նարոչյան օպերացիային ակտիվորեն մասնակցելու համար պարգևատրվեց Աբ. Ստանիսլավի 3-րդ աստիճանի շքանշանով: Գեորգի Պոզոկը 1916թ. Կարչևա գյուղի տարածքում տեղի ունեցած թեժ մարտերում ցուցաբերած քաջության և զորավարական տաղանդի դրսևորման համար պարգևա-

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 110-113:

տրվեց սրով և ժապավենով՝ որպես վաղօրոք ստացած Սբ. Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշանի հավելում¹¹:

Կովկասյան ճակատում պատերազմը սկսվեց 1914թ. հոկտեմբերի 31-ին: Ռուսական զորքերի առաջին օրերի գործողությունների մասին նույնների 2-ին և 3-ին զեկուցվեց Նիկոլայ II-ին: Այս ճակատում առաջին իսկ մարտերում աչքի ընկած հայ սպաներից էր Երևանյան հեծյալ ջոկատի շտաբի պետ Գավրիիլ Կորգանովը /Ղորղանյան/, որը 1914թ. դեկտեմբերի 6-ին նշանակվեց 39-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ: Այդ դիվիզիայի 154-րդ գնդի զինվորները դեկտեմբերի 22-ին Սարիղամիշի ռազմական օպերացիայի հենց սկզբում Ղզըլ-Քիլիսայի շրջանում գերի վերցրին թուրքական 9-րդ կորպուսի հրամանատարին, 106 սպա և շատ ռազմավար: Նկատենք, որ այդ գնդի սպաների մեկ երրորդից ավելին հայեր էին: Դեկտեմբերյան մարտերի համար Գավրիիլ Ղորղանյանը պարգևատրվեց Սբ. Ստանիսլավի 2-րդ աստիճանի շքանշանով և Սբ. Աննայի շքանշանով՝ սրով և ժապավենով: Նա նշանակվեց Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի պետի տեղակալ¹²:

Հայտնի են Սարիղամիշի, Ալաշկերտի, Տրապիզոնի, Համադանի, Դիլմանի, Վանի և այլ օպերացիաների ու ճակատամարտերի գործուն մասնակից շատ հայ սպաների անուններ: Կովկասյան 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանն իր հաղթանակով աչքի ընկավ Դիլմանի ճակատամարտում, այստեղ սխրանքներ գործեց նաև Անդրամիլը: Նազարբեկյանը նշանակվեց Մուշ-Քիթլիսյան, ապա՝ Կարանուջյան զորաջոկատի պետ: Մովսես Սիլիկյանը 8-րդ գնդի հրամանատարն էր, 1915-1916 թթ.՝ Վանի ռուսական զորաջոկատի պետը¹³: Իվան /Յովհաննես/ Հախվերդյանը Տրապիզոնում տեղակայված 127-րդ հետևակային դիվիզիայի շտաբի

¹¹ Նույն տեղում, էջ 136:

¹² Տե՛ս Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 18:

¹³ Տե՛ս Аветисян Г., Генералы – армяне в Российской империи, Е., 2007, с. 142-143, 218.

պետն էր, գեներալ-մայորի աստիճան ստանալուց հետո՝ Կովկասյան 2-րդ հեծելազորային կորպուսի շտաբի պետը¹⁴: Գնդապետ Պավել Պետրոսի Բեժանբեկը Կովկասյան 22-րդ հրաձգային գնդի հրամանատարն էր, գնդապետ Յուզբաշևը /Յուզբաշյան/՝ 201-րդ Նոտիյան հետևակային գնդի հրամանատարի տեղակալը, գնդապետ Լ.Չարուխչևը /Չարուխչյան/՝ 17-րդ թուրքստանյան հրաձգային գնդի հրամանատարի տեղակալը¹⁵: Գնդապետ Ռուբեն Պոզոկը իր սխրագործություններով աչքի ընկավ Սարիղամիշի օպերացիայի ժամանակ, պարգևատրվեց Սբ. Վլադիմիրի 3-րդ աստիճանի շքանշանով՝ սրով, առաջ քաշվեց՝ նշանակվելով 6-րդ հրետանային բրիգադի հրամանատար¹⁶: Կովկասյան ճակատում 1916-1918թթ. ծավալված ռազմական գործողություններին ակտիվ մասնակցություն ունեցան Կովկասյան 1-ին առանձնացված հրետանային դիվիզիոնի կապիտան /հետագայում՝ փոխգնդապետ/ Իոսիֆ Ֆադեյի Տիգրանովը, 44-րդ հրետանային բրիգադի կապիտան Վալենտին Մխիթարի Դեմիրտաշևը, 21-րդ հրետանային բրիգադի փոխգնդապետ Քրիստափոր Գերասիմի Արարատովը, 19-րդ հրետանային բրիգադի գնդապետ Կոստանտին Բեզլարի Դոլուխանովը¹⁷, կազակային Պարտիզանական զորաջոկատի Կուբանյան հարյուրյակի շարքայիններ Լևոն Կասպարովը, Գրիգոր Ավանեսյանցը, Խաչատուր Քալանեյանցը, Իվան Առաքելովը: Վերջիններս Կովկասյան ռուսական բանակի կազակային զորամասերի հայ կամավորներից առաջինն էին, որ արժանացան Սբ. Գեորգիի շքանշանին՝ «Թուրքերի դեմ մարտերում ցուցաբերած անձնագոհության և սխրագործ աշխատանքի համար»¹⁸: Մարտական գործողություններին Քյուրդամիրի ուղղությունում, Բաքվի, Դերբենդի և Պետրովսկի (ներկայումս՝ Մախաչկալա) շրջաններում «Թուրքական զորքերի

¹⁴ Ст' у Карапетян М., Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян, Е., 2003, с. 9.

¹⁵ Ст' у ЗУУ, ф. 121, г.1, қ. 41, р. 160-161, қ. 1, р. 47:

¹⁶ Ст' у Аветисян Г., նշվ. աշխ., էջ 211:

¹⁷ Ст' у Фабիկանյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 137-139:

¹⁸ Государственный архив Краснодарского края. Инвентарный N 9418, л. 2.

դեմ ինքնագոհ աշխատանքի և սխրագործությունների համար>> Գեորգիյան խաչի 3-րդ և 2-րդ աստիճանների շքանշաններով պարգևատրվեցին նույն զորաջոկատի Սահմանապահ 1-ին հարյուրյակի ավագ ունտերսպա Մանուկ Խաղդաջևը, եֆրեյտորներ Արշակ Հարությունովը և Արզուման Մանուչարովը¹⁹: 1918թ. մայիս-դեկտեմբեր ամիսներին ծանր մարտերում կատարած սխրանքների համար Կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատարի հրամանով Գեորգիյան խաչի 4-րդ և 3-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվածների թվում էին Ջապարոժյան հարյուրյակի շարքայիներ Արշակ Աղաբեկովը, Սկրտիչ Մելքունովը, Բոգդան Ավագովը, զինվորներ Եղիշ Կասպարովը, Ստեփան Հարությունովը, Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ: Գեորգիյան խաչի երեք՝ 1-ին, 2-րդ և 3-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվածների թվում էին կազակային զորաջոկատի 2-րդ դաշտային մարտկոցի շարքային Արսեն Հախումովը և Սահմանապահ 1-ին հարյուրյակի եֆրեյտորներ Արշակ Հարությունյանը և Արզուման Մանուչարովը, երկուական Գեորգիյան խաչերով պարգևատրվեցին Սահմանապահ 1-ին հարյուրյակի եֆրեյտոր Հովհաննես Ֆարգոդյանը, 2-րդ դաշտային մարտկոցի շարքայիներ Խաչատուր Ավանեսովը, Հովհաննես Միրզոևը, Լևոն Ալահվերդյանը, 1-ին լեռնային-ծիավոր մարտկոցի ռմբարկու Վարազ Մկրտչյանցը և ուղեկցորդ Հապետ Հովհաննեսյանցը, Սուրբ Գեորգիի մեկական շքանշանով պարգևատրվեցին՝ Ումանյան հարյուրյակի կրտսեր ունտերսպաներ Մարտիրոս Սարկիսովը, Միրոն Խաչատուրովը, Իվան Բալաևը, Արմենակ Միսկարյանցը, 4-րդ դաշտային մարտկոցի ֆելդֆեբել Հովհաննես Գեյլանը, նշանառու Լևոն Խալաֆյանը, հետախույզներ Իսրայել Դադաևը, Սկրտիչ Տեր-Մինասովը, 1-ին ծանր մարտկոցի ռմբարկու Նավասարդ Սանդարյանցը, ճարտարագործական վաշտի սակրավոր Ավետիս Ամիրովը, Ֆելդֆեբել Սեմյոն Հայրապետովը և շատ ուրիշներ²⁰:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գույքագրային N 9418, թ. 9-10:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2-16:

Նկատենք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերը Կովկասյան բանակում ունեին մեծ տեսակարար կշիռ: 1917թ. սկզբի դրությամբ, ռուսները կազմում էին Կովկասյան բանակի անձնակազմի 42, ուկրաինացիները՝ 30, հայերը՝ 10, վրացիները՝ 8, գերմանացիները՝ 4, լեհերը՝ 1,5 տոկոսը: Մնացած մասը կազմում էին բելոռուսները, թաթարները, հրեաները և լատիշները: Նույնպիսին էր նաև բանակի սպայական կազմի պատկերը: Ռուսները սպաների 60 տոկոսն էին, ուկրաինացիները՝ 10, հայերը՝ 8-9, ապա հետևում էին վրացիները, լեհերը և այլ ազգությունների ներկայացուցիչները²¹:

Հայ ժողովրդի հազարավոր զավակներ Կովկասյան ճակատում պատերազմին մասնակցել են հայկական զորամասերի կազմում: Դրանցից սկզբնական շրջանում կազմավորվեցին կամավորական չորս՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ ջոկատները, այդ ջոկատների հրամանատարներ նշանակվեցին ազգային-ազատագրական պայքարում թրժված հայդուկներ Անդրանիկը, Դրոն, Համազասպը, Քեռին: Ավելի ուշ կազմավորվեցին 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ հայկական ջոկատները և կամավորների թիվը 1915թ. գարնանը հասավ 6500-ի²²:

Հայկական 1-ին կամավորական ջոկատը /հրամանատար՝ Անդրանիկ/, որը ձևավորվել էր 1914թ. հոկտեմբերի 23-ին Սալմաստում, գեներալ Չերնոզուբովի զորաջոկատի կազմում, գործում էր Սալմաստ-Վան ուղղությամբ: Ջոկատի 1200 հոգանոց անձնակազմի մեծ մասը արևմտահայեր էին: Ջոկատը աչքի ընկավ հատկապես Դիլմանի ճակատամարտում /1915թ. ապրիլ/, այնուհետև կամավորները ակտիվորեն մասնակցեցին Վանի ազատագրմանը /1915թ. մայիս/ և Բիթլիսի գրավմանը /1916թ.

²¹ Տե՛ս РГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 212, л. 4, նաև ф. 2548, оп. 1, д. 3, л. 358-359.

²² Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայկական զինվորական կազմավորումները Կովկասյան ռազմաճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, «Հայկական բանակ», Ե., 1999, N 2, էջ 67:

փետրվար/²³: Հայկական 2-րդ կամավորական ջոկատը 1915թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին գեներալ Նիկոլակի՝ Բայազետյան ռուսական զորաջոկատի կազմում մասնակցեց Վանի գրավմանը, Վանի հարավ-արևելյան շրջանների՝ Ախթամարի, Մակսի, Շատախի, Ագատակերտի, Ջեյվայի, Արճեշի և հայկական այլ բնակավայրերի ու գյուղերի ազատագրմանը /1915թ.մայիս-հունիս/, Մուշի ու Բիթլիսի գրավմանը /1916թ. փետրվար-ապրիլ/²⁴:

Հայկական 3-րդ կամավորական ջոկատը ռուսական Կարադերբենտյան զորաջոկատի կազմում մասնակցեց Սարիղամիշի օպերացիային /1914թ. դեկտեմբեր – 1915թ. հունվար/, այնուհետև Վանի, Մուշի և Բիթլիսի ազատագրման կռիվներին²⁵: Սարիղամիշից մինչև Ռևանդուզ /Իրան/ ձգվեց 4-րդ հայկական կամավորական ջոկատի մարտական ուղին: 1914-1916թթ. ջոկատը 2-րդ և 3-րդ հայկական ջոկատների հետ մասնակցեց Վանի, Մուշի, Բիթլիսի համար մղված ծանր մարտերին և նրանց գրավմանը: Հայկական 4-րդ կամավորական ջոկատը 1916թ. հունվար-հունիս ամիսներին ռուսական բանակի Սուլդուզի զորաջոկատի կազմում մասնակցեց Ռևանդուզի գրավման մարտերին, որոնց ընթացքում, մայիսի 30-ին, գրոհներից մեկի ժամանակ, թշնամու զնդակից հերոսաբար զոհվեց ջոկատի հրամանատար, ժողովրդական հերոս Քեռին²⁶:

Հայկական 5-րդ կամավորական ջոկատը /հրամանատար՝ Վարդան/ կազմավորվեց Երևանում: Նրա ձևավորման աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1914թ. դեկտեմբերից: Սակայն, Կովկասյան բանակի զինապահեստներում հրացաններ չլինելու պատճառով, ջոկատը չսպառազինվեց և չկարողացավ մասնակցել պատերազմի առաջին շրջանի մարտական գործողություններին:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 1-31, գ. 16, թ. 3:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3, թ. 8, 14, 15, գ. 1, թ. 1-18, գ. 16, թ. 3-5:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 8., թ. 20-21, գ. 3, թ. 1-31:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 9, թ. 78-79:

Հայկական 6-րդ ջոկատը /կոչվել է նաև Հնչակյան 6-րդ խումբ/ ստեղծվեց Կարակուրտում՝ գեներալ Բարաթովի գլխավորած ռուսական զորաջոկատի կազմում: Ջոկատը 1915թ. դեկտեմբեր – 1916թ. հունվար ամիսներին մասնակցեց Էրզրումի օպերացիային, 1916թ. փետրվար – մարտ ամիսներին զրավեց Էրզրումը: Առաջին հրամանատարը ռուսական բանակի սպա, կապիտան Յ.Ջանփոլադյանն էր, իսկ քիչ ուշ նրան փոխարինեց պորուչիկ Գ.Ավշարյանը, որն էլ զոհվեց 1915թ. ամռանը, Շարյան գետի ափին ծավալված ռազմական գործողությունների ժամանակ: Ավշարյանին փոխարինեցին Հայկ Բժշկյանը /Գայ/, ապա՝ Պանդուխտը /Միքայել Սերյան/:

Հայկական 7-րդ ջոկատը /հրամանատար՝ իշխան Հ.Արդուբյան/ կազմավորվեց 1915թ. աշնանը Երևանում. այն ջոկատների պահեստային ուժն էր, հետագայում անցավ հյուսիսային Իրան և աչքի ընկավ հատկապես Ռևանդուզի ճակատամարտում²⁷:

Մարտերում ցուցաբերած խիզախության և քաջության համար հայ կամավորներից շատերը պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում նաև Գեորգիյան խաչով: Այսպես, օրինակ՝ միայն 2-րդ կամավորական ջոկատի անձնակազմից /հրամանատար՝ Դրո/ 1914թ. հոկտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում Գեորգիյան խաչով պարգևատրվեց 76 կամավորական /որոնցից երկուսը՝ առաջին աստիճանի/, 138 մարդ պարգևատրվեց մեդալներով²⁸: Մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցելու համար Գեորգիյան խաչի 2-րդ և 4-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվեցին նաև «Արարատյան զորաջոկատի» կազմի մեջ մտնող /2-րդ, 3-րդ, 4-րդ ջոկատներ/ տասնյակ կամավորներ²⁹: 1914-1916 թթ. Վանի, Բիթլիսի, Մուշի համար մղված մարտերում ցուցաբերած քաջության և հերոսության համար Գեորգիյան

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3, թ. 19:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3, գ. 16, թ. 3:

²⁹ Տե՛ս РГВИА, ф. 551, оп. 3, д. 20; д. 9, л. 200.

խաչի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվածների թվում էին՝ Հայկական 2-րդ կամավորական ջոկատի հրամանատարի տեղակալ պորուչիկ Գարեգին Նժդեհը³⁰, 3-րդ աստիճանի Գեորգիյան շքանշանով՝ Հայկական 4-րդ կամավորական ջոկատի հրամանատարի տեղակալ Միքայել Արզումանովը, նույն ջոկատի վաշտի հրամանատար, պարսկահայ Շերմազան /Շերամ/ Տեր-Անդրեասյանը, վաշտի հրամանատարի տեղակալ Միքայել Պարիկյանը և ուրիշներ³¹: Ռազմի դաշտում զոհվեցին ավելի քան 700 կամավորականներ³²:

1915թ. դեկտեմբերից 1916թ. օգոստոս ընկած ժամանակահատվածում հայ կամավորական ջոկատները վերակազմավորվեցին, և նրանց հիմքի վրա ձևավորվեցին հայկական վեց հրաձգային գումարտակներ, որոնցում 1917թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ծառայում էր 5179 մարդ, որոնցից 174-ը՝ սպա³³:

Հայկական 1-ին գումարտակը 39-րդ դիվիզիայի կազմում մեծ սխրանքներ գործեց Քիլքիթի և Երզնկայի շրջանում 1916թ. հունիսի 25-ից 27-ը տևած կատաղի մարտերում: Շտաբային զեկուցագրում ասված է, որ հունիսի 25-ի լույս 26-ի գիշերը հրամայվեց գրոհել թուրքական անառիկ դիրքերի դեմ, Հայկական 1-ին գումարտակն արագ կատարեց հանձնարարված առաջադրանքը. առաջանալով լեռնաշղթայի վրայով և միանալով հարևան զորամասերին՝ տիրեց Բալինթափակ գյուղի մոտ գտնվող N 2300, 2350 և 2660 բարձունքներին: Դրանից հետո թուրքերը, մեծ կորուստներ կրելով, հեծելագորի պաշտպանությամբ սկսեցին նահանջել: «Այս առաջին ճակատամարտի ժամանակ իր

³⁰ Գարեգին Նժդեհը, 1-ին և 2-րդ աստիճանի Գեորգիյան խաչի շքանշաններով պարգևատրվելուց բացի, ներկայացված էր նաև Գեորգիյան խաչի 3-րդ և 2-րդ, Սուրբ Աննայի 4-րդ «Քաջության համարե մակագրությամբ և Սուրբ Վլադիմիրի 3-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվելու /տե՛ս Վրաստանի կենտրոնական պետական արխիվ /այսուհետև՝ ՎԿՊԱ/, ֆ. 1, ց. 2, գ. 85, թ. 1-6:

³¹ Տե՛ս շԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 9, թ. 75:

³² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 56, թ. 2:

³³ Տե՛ս ՐԳՅԱ, ֆ. 2100, օր. 1, ժ. 44, լ. 175-176:

կազմավորումը նոր ավարտած գումարտակը դրսևորեց բարձր մարտական ոգի, հիանալի կարգապահություն և անդրդվելի տոկունություն: Կորցնել ամբողջ անձնակազմի կեսից ավելին /55 տոկոսը/ ու նորից գործը գլուխ բերել՝ հաճախ վեր է մինչև իսկ հին ու փորձված զորամասերի ուժերից»³⁴: Հուլիսի 11-ին 39-րդ դիվիզիայի առաջապահ զորամասերի հետ Հայկական 1-ին գումարտակը ծանր մարտերից հետո առաջիններից մեկն էր, որ մտավ և գրավեց Երզնկան:

Ռազմաճակատի պարսկական հատվածում իրեն լավագույնս դրսևորեց Հայկական 3-րդ հրաձգային գումարտակը՝ գնդապետ Արտեմ Տեր-Նիկողոսյանի հրամանատարությամբ:

Հուլիսի 29-ից մինչև օգոստոսի 9-ը գումարտակն անընդհատ արշավանքների, կռիվների ու ընդհարումների մեջ էր: Օգոստոսի 2-ից 8-ը տեղի ունեցած մարտերում տալով 140 սպանված, 20 վիրավոր և անհայտ կորած՝ գումարտակն արյունահեղ կռիվներից հետո թուրքերից ազատագրեց Քեմիշլու, Դուրու և Սիակով գյուղերը³⁵:

Պարսկական ռազմաբեմում իրենց փայլուն դրսևորեցին Հայկական 4-րդ և 6-րդ հրաձգային գումարտակները, որոնք մեծ սխրանքներ գործեցին Հյուսիսային Իրանում և Իրանական Քրդստանում տեղի ունեցած մարտական գործողություններում:

Հուլիսի 31-ի լուսաբացին Հայկական 4-րդ գումարտակը, ռուսական զորամասերի հետ թեժ մարտերում տիրելով շրջակա բարձունքներին, գրավեց ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող կետ Սազիզը: Այդ հաղթանակի կապակցությամբ Սազգի զորաջոկատի պետ, գեներալ Ա. Կուլեբյակինը փոխգնդապետ Հովսեփյանին հղել է հեռագիր, որում ասված էր. «Շնորհավորում եմ գումարտակին առաջին հաղթանակով և

³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 15, թ. 6-7; **Ղաթանյան Գ.**, Հայերու մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատին վրա 1914-1917թ.թ., «Հայրենիք», Բոսթոն, 1927, N 12, էջ 112:

³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 17, թ. 1-4:

մարտական մկրտությամբ: Շնորհակալություն մարտական փայլուն աշխատանքի համար: Այսօր անձամբ եղա Ձեր գրաված անառիկ դիրքերում և տեղում գնահատեցի հաղթահարած հայ հրաձիգների ջանքն ու սխրագործությունը»³⁶:

Հայկական գումարտակի սխրագործությունը, անձնվիրությունը բարձր գնահատեց նաև կորպուսի հրամանատար գեներալ Չերնոզուբովը: Գնդապետ Հովսեփյանին հղած նրա հեռագրում ասված էր. «Սրտանց ուրախ եմ Ձեր գլխավորած կտրիճների փայլուն գործողություններից: Թող օգնի Ձեզ Աստված և հետագայում»³⁷:

1917թ. հունիսի 18-ին 4-րդ գումարտակը Հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակի հետ գրավեց նաև ռազմավարական կարևոր մի այլ կետ՝ Փենջվինը: Փենջվինի շրջանում Հայկական 4-րդ գումարտակի մղած մարտական գործողությունների և անձնակազմի ցուցաբերած տոկունության ու սխրագործության մասին նրա հրամանատարը գրում է. «...կոշիկները, համազգեստները, սպիտակեղենը և զինամթերքը ամբողջովին մաշվել էին: Բոլորը մերկ էին, կիսաքաղց: Տրոպիկական շոգին, մերկ մարմինները թաքցնելու համար կրում էին ձմեռային վերնաշապիկներ, հաճախ էլ՝ հագնում շինելներ: Հրաձիգները հյուժվել էին մարտական ծանր առաջադրանքների կատարումից: Չնայած այդ ամենին, տարած հաղթանակներից նրանց ոգին բարձր էր, և մարտիկները անտրտունջ կատարում էին իրենց պարտքը՝ քաջ գիտակցելով, որ անհրաժեշտ է վերջնականապես հաղթել դարավոր թշնամուն»³⁸:

Հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակը փոխգնդապետ Միքայել Մելիք-Մուրադյանի գլխավորությամբ մեծ սխրանքներ գործեց Սազգի շրջանում 1916թ. օգոստոսի 6-ից մինչև 10-ը տեղի ունեցած կատաղի մարտերում:

Նույն թվականի ամռանը գումարտակը մեծ սխրանքներ

³⁶ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 2-29:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 2-29:

գործեց նաև Փենջվիհնի շրջանում: Հունիսի 15-ից 17-ը տևած ար-
յունահեղ ճակատամարտում գրավեց Բիստանը և նրա անառիկ
համարվող դիրքերը:

Գումարտակի սխրագործությունները շնորհավորեցին
Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտե-
նանտ Պրժևալսկին և կորպուսի հրամանատար, գեներալ-լեյ-
տենանտ իշխան Վոդբուլսկին: Դիվիզիայի հրամանատար, գեներ-
րալ Կարպովը, հեռագրով շնորհավորելով գումարտակին լավա-
գույն գործերի համար, իր հպարտությունն էր հայտնում առ այն,
որ հայ հրաձիգները մտնում են դիվիզիայի կազմի մեջ³⁹:

Ռազմական գործողություններում իրեն լավագույնս դրսևո-
րեց նաև Հայկական 5-րդ հրաձգային գումարտակը՝ զնդապետ
Պավել Բեկ-Փիրունյանի գլխավորությամբ: Հիմնականում դարա-
բաղցիներից կազմված գումարտակը 1916թ. հուլիսի 12-ից
մինչև օգոստոսի վերջը անընդհատ արշավանքների, կռիվների և
ընդհարումների մեջ էր: Կովկասյան 7-րդ կորպուսի կազմում
ամենաակտիվ մասնակցությունն ունեցավ Պարսկաստանի
Դրիթկա-Ռայաթ գյուղի և Ասխաբա լեռան մոտ 1916թ. օգոստոսի
9-ին տեղի ունեցած նշանավոր ճակատամարտում, որտեղ ռու-
սական զորքերը գլխովին ջախջախեցին թուրքական լավա-
գույն՝ 4-րդ /Դարդանեյան/ դիվիզիան: Այդ ճակատամարտում,
բացի ռազմական մեծ ավարից, ռուսական զորքերը գերի
վերցրեցին 2000 թուրք զինվորների և 60 սպայի⁴⁰: Միայն օգոս-
տոսյան մարտերի համար մարտական պարգևների ներկա-
յացվեց գումարտակի ամբողջ սպայական կազմը, իսկ քիչ անց՝
ևս 50 տոկոսը: Գումարտակի շատ հայ զինվորներ պարգևա-
տրվեցին Գեորգիյան խաչերով ու մեդալներով:

1916թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Հայկական
5-րդ գումարտակը, գեներալ Կուլեբյակիհնի գլխավորած Սուլջ-
Բուլաղի զորաջոկատի կազմում, 4-րդ և 6-րդ գումարտակների
հետ գրավեց Բանն քաղաքը:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 19, թ. 10:

1916թ. դեկտեմբերի 13-ից մինչև 15-ը տևած կռիվներում 5-րդ գումարտակը մյուս զորամասերի հետ միասին գրավեցին Վանի շրջանի Աթաման գյուղը և Ոստանի ուժեղ ամրացված թուրքական դիրքերը⁴¹: Գեներալ Գ.Ղորղանյանի վկայությամբ, զորասյան ռազմական գործողությունների և մարտերի ծանրությունը գրեթե ամբողջովին ընկել էր հայ հրաձիգների վրա, նրանց գործողությունները «ապացուցում են մարտիկների բարձր ռազմական ոգին, կուռ կարգապահությունը և իրենց վրա դրված պարտքի կատարյալ գիտակցությունը»⁴²:

Միայն 1917թ. հունիսի 15-ից 17-ը տևած՝ Բիստանի /Պարսկաստան/ ճակատամարտին մասնակցելու համար Գեորգիյան խաչի և այլ բարձր պարգևների էին ներկայացվել ավելի քան 68 հայ հրաձիգներ⁴³: Քիչ չէր գոհերի թիվը: Չոհված հայ սպաների մեջ էին 4-րդ գումարտակի պրապորշչիկ Յովհաննես Խաչիյանը, գումարտակի հրամանատար Սուրեն Բազյանը և շատ ուրիշներ⁴⁴:

1917թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ռուսական բանակում տարվող ազգայնացման քաղաքականության և ազգային զորամասերի կազմավորման շնորհիվ հայկական կանոնավոր գումարտակներն ընդարձակվեցին, և նրանց հիմքի վրա ձևավորվեցին հայկական վեց հրաձգային գնդեր, որոնք մտան գործող բանակի կազմի մեջ: Նրանցից դեռևս կազմավորման ընթացքում գտնվող 2-րդ և 5-րդ գնդերն իրենց հռչակեցին «մահապարտներ» պատվավոր անունով: «Մենք, Յայկական 5-րդ հրաձգային գումարտակի

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1-24:

⁴² **Ղորղանյան Գ.**, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», Բոսթոն, 1927, N 2, էջ 117:

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 19, թ. 11:

⁴⁴ Առաջին աշխարհամարտի տարիներից Կովկասյան ճակատում հայկական կամավորական ջոկատների և հրաձգային գումարտակների կազմավորման և մարտական գործունեության մասին հանգամանորեն տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում /1914-1917թ.թ./, Ե., 1999:

բոլոր հրաձիգներս և սպաներս, – ասված է 1917թ. հուլիսի 15-ի 5-րդ գումարտակի ընդհանուր ժողովի որոշման մեջ – հրամանատարի գլխավորությամբ միահամուռ որոշել ենք այսօրվանից անցնել մահապարտների գումարտակների շարքը և այսուհետև կոչվել մահապարտների 5-րդ հայկական հրաձգային գումարտակ: Քաջ գիտակցելով, որ գործը ոչ թե անվան, այլ այն ծանրագույն խնդրի մեջ է, որը մենք մեզ վրա ենք վերցնում, ազատ Ռուսաստանի և Հայրենիքի առջև մենք երդվում ենք՝ ազնվորեն և վեհանձնությամբ ծառայել հայրենիքին նրա համար դժվարին այս ժամանակներում... Մենք մինչև արյան վերջին կաթիլը կկանգնենք և ցույց կտանք հակառակորդին մեր մահապարտ գումարտակի հարվածային ուժը...»⁴⁵: Գնդապետներ Դավիթ Կարաքեչիշյանի, Սերոբ Սամարցյանի, Արտեմ Հովսեփյանի, Պողոս Բեկ-Փիրումյանի, Լևոն Հովսեփյանի և Սիքայել Մելիք-Մուրադյանի հրամանատարությամբ գործող հայկական հրաձգային զնդերը հատկապես աչքի ընկան 1918թ. երգրումի, Վանի, Իգդիրի մոտ տեղի ունեցած մի շարք մարտական գործողություններում: 1917թ. հոկտեմբերի 15-ի դրությամբ, Հայկական 1-ին, 2-րդ և 5-րդ զնդերում միասին կար 3441 զինվոր և 143 սպա⁴⁶:

1917թ. նոյեմբերին վերոհիշյալ զնդերի ընդարձակման շնորհիվ և նրանց հիմքի վրա կազմավորվեց հայկական Առանձին բանակային կորպուսը, որը ռուսական զորքերի հետ միասին, ապա վերջինիս՝ Կովկասյան ճակատից հեռանալուց հետո իր վրա կրեց ռազմաճակատի պաշտպանության ծանրագույն խնդիրը: Հայկական կորպուսի հրամանատարը ռուսական բանակի հմուտ և փորձված զորապետ, գեներալ-լեյտենանտ Ֆոնա /Թովմաս/ Նազարբեկովն էր: Կորպուսի կազմում կային երկու հրաձգային դիվիզիա, հրետանային, հեծելազորային բրիգադներ և մի շարք առանձին մասնագիտացված այլ զորամասեր և ստորաբաժանումներ: Կորպուսի զորամասերը 1917թ. նոյեմբեր – 1918թ. մայիս ամիսներին անհավասար, ծանր, բայց հերոսական մարտեր

⁴⁵ ՎԿՊԱ, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 82, թ. 57:

⁴⁶ ՏԵՍՐԳՅԱ, ֆ. 2100, օր. 1, լ. 72, լ. 273.

էին մղել թուրքական՝ թվով մի քանի անգամ գերազանցող զորաբանակների դեմ: Այդ զորամասերը վճռական դեր էին խաղացել 1918թ. մայիսի 22-ից 29-ը տեղի ունեցած՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում տարած հաղթանակներում, որոնք բախտորոշ նշանակություն ունեցան ինչպես հայ ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջումից փրկելու, այնպես էր նրա պետականության վերականգնման գործում: 1918թ. հուլիսի 19-ի տվյալներով, Առանձին հայկական կորպուսի մարտական կազմը ներկայացնում էր հետևյալ տեսքը.

Երևանի զորաջոկատ՝ 491 սպա, 14040 զինվոր,
Ներքին Ախտայի զորաջոկատ՝ 150 սպա, 2172 զինվոր,
Դիլիջանի զորաջոկատ՝ 162 սպա, 2157 զինվոր,
Նոր Բայազետի ջոկատ՝ 15 սպա, 403 զինվոր,
Ընդամենը՝ 19590 մարդ, որից՝ 818 սպա, 18772 զինվոր⁴⁷:

Բացի վերոհիշյալ կորպուսից, Կովկասյան ճակատում կազմավորվեցին Անդրանիկի հայկական Զավաքական ջոկատը /կոչվել է նաև Զայկական հատուկ հրաձգային դիվիզիա/ և մի շարք այլ՝ ոչ կանոնավոր զորամասեր, որոնց անձնակազմների զգալի մասը արևմտահայեր էին: Այսպես, օրինակ, 1917թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին Երզնկայում կազմավորվել էր կամավորական խումբը՝ Մուրադի գլխավորությամբ, Երզրումում՝ բերդապահ գունդը՝ Թորգոմի հրամանատարությամբ, որը ուներ 600-700-ից ավելի զինվոր, Բաբերդում՝ կամավորական զորամասը՝ Սեպուհի գլխավորությամբ, Խնուսում՝ Սասունի գունդը՝ Մուշեղի և Մանուկի հրամանատարությամբ, Ալաշկերտում՝ տեղական զորամասեր՝ Սմբատի անմիջական գլխավորությամբ⁴⁸: 1918թ. մարտի դրությամբ արևմտահայ կանոնավոր և անկանոն ուժերը միասին ունեին 25 հազար անձնակազմ⁴⁹:

⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 6, թ. 24, նաև *Հարությունյան Կ.*, Հայկական ազգային կազմավորումները 1918-1945թ.թ., Ե., 2002, էջ 18-19:

⁴⁸ Տե՛ս Միմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Ե., 1996, էջ 591:

⁴⁹ Տե՛ս Նազարյան Ա., Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում /1914-1918թթ./, Ե., 1999, էջ 193:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄՓՅՈՒՌՔԱՅԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի դեմ պատերազմին իրենց գործուն մասնակցությունն ունեցան նաև արտասահմանյան հայ զաղթօջախների հայերը: Պատերազմի տարիներին նրանք նյութական և բարոյական օգնություն ցուցաբերեցին մարտնչող հայ կամավորներին: Բագրատ եպիսկոպոսի կազմած մի զեկուցագրից հայտնի են դառնում որոշ նվիրատուների անուններ: Այսպես, օրինակ, հայ կամավորական ջոկատների համար 1355 ռուբլի էր ստացվել Նյու Յորքից՝ Պետրոգրադի ռուսական արտաքին բանկի միջոցով, 450 ռուբլի 0,7 կոպեկ՝ Նյու Յորքից, սեբաստացիների Ուլաշ խմբից, 3409 ռուբլի 10 կոպեկ՝ Ամերիկայի ազգային պաշտպանության հանձնաժողովից¹: 5000 ռուբլի էր ստացվել Կահիրեի հայկական կոմիտեից, 600 ռուբլի՝ ժնկի հայ ուսանողներից, 175 ռուբլի՝ Յուսիսային Ամերիկայի Չելսի քաղաքի Վասպուրականի ուսումնական ընկերությունից, 250 ռուբլի՝ Նյու Յորքի Երզնկաց ընկերությունից: Կամավորների ընտանիքների օգտին նույնպես նվիրատվություններ են արել, և թիֆլիսում Մարսելի «Հայ երիտասարդաց միությունից» ստացվել է 600 ռուբլի, Եդեսիայից՝ Գր. Սարգսյանից /մատաղացու երինջի վաճառքից/՝ 100 ռուբլի, Ապրեսյանից, Ի. Ղազարյանից և Մ.Գաբրիելյանից՝ 10-ական ռուբլի և այլն²:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին թուրքիայի դեմ պատերազմին մասնակցություն ցուցաբերելու մղումը լայն թափ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 288, ց. 1, գ. 3, թ. 4-5:

² Նույն տեղում, գ. 140, թ. 93-98; «Հորիզոն», 1916, 23 փետրվարի:

ստացավ Եգիպտոսում, Կիպրոսում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Բուլղարիայում, ամենուր, որտեղ ապրում էին հայեր: Ըստ Կիպրոսում Ուսաստանի դեսպանորդի վկայության, մինչև 1915թ. փետրվար այդ նպատակով դեսպանություն էին դիմել մոտ 1000 հայեր: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Բելգիայի հյուպատոսների մոտ ցուցակագրվել էին կամավորական ջոկատներ, և կազմակերպվել դրամական հանգանակություններ: Հայտնվում էր նաև Մյունխենից և Փարիզից հայ բժիշկների՝ որպես կամավոր ճակատ մեկնելու ցանկության մասին³: Կամավորագրությունը մեծ աշխուժություն առաջ բերեց դաշնակցության շարքերում և կազմակերպություններում: Ամենուր ձեռնարկում էին կուսակցական կամավորների զինվորագրում և նրանց ռազմաճակատ ուղարկելու միջոցառումներ: ՀՀ Դաշնակցության Եգիպտոսի կոմիտեն հրատարակեց կամավորական շարժմանը նյութական օգնություն կազմակերպելու՝ «Օգնենք հայ կամավորներին» կոչը, որին արձագանքեցին Եգիպտահայ հասարակության բոլոր շրջանները և կազմակերպությունները: Եգիպտոսի կոմիտեի ձեռնարկած աշխատանքների մասին կոչում ասվում է. «ՀՀ Եգիպտոսի կոմիտեն կու գա ոչ միայն ձեռն յուրաքանչյուրին հրավիրելու միանվագ ու վերջնական զոհաբերության մը, այլ ուղղակի կապել Կռվին՝ մեր կամավորական զունդերու օգտին զինվորական տուրքով մը, որ պիտի շարունակվի՝ որքան ատեն որ շարունակվի Հայ կռիվը»⁴:

Պատերազմին, առաջին իսկ օրերից, ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց Հնչակյան կուսակցությունը: Նրա կենտրոնական մարմնի կողմից հրապարակված շրջաբերականով, բոլոր շրջաններին և մասնաճյուղերին հանձնարարվեց ամեն կերպ օժանդակել կամավորական խմբերի կազմակերպմանը: Արձագանքելով հայրենիքի ազատագրության համաժողովրդական զարթոնքին՝ կամավորական շաժման մեջ ընդգրկվեցին հնչակ-

³ Նույն տեղում, գ. 114, թ. 87-93:

⁴ Նյութեր ՀՀ Դաշնակցության պատմության համար, հ. 1, Բեյրութ, 1984, էջ 240:

յան գրեթե բոլոր շրջանները: Ռումինիայից, հաղթահարելով մի շարք խոչընդոտներ (կառավարության թուլություն, անցագրերի ապահովում, ճանապարհածախս և այլն), Թիֆլիս եկան կամավորական երեք խմբեր, որոնցից առաջինը՝ 107 կամավոր, գլխավորում էր իր սխրագործություններով և քաջությամբ հայտնի և հետագա մարտերի ընթացքում նահատակված Անդրանիկ երիցյանը: Պարսկաստանի մասնաճյուղը կազմեց 30 հոգանոց կամավորական մի խումբ, որը Ռշտունու գլխավորությամբ մտավ Յանազասպի հրամանատարությամբ գործող 3-րդ կամավորական խմբի կազմի մեջ: Անդրանիկի գլխավորած 1-ին կամավորական խմբի մեջ մտան Արևմտյան Հայաստանից գաղթած մի խումբ հնչակյաններ, Ֆրանսիայի մասնաճյուղը հավաքագրեց շուրջ 40 կամավոր, որոնք Գուրգեն Թահմազյանի գլխավորությամբ մտան ֆրանսիական բանակի մեջ և եվրոպական ռազմաճակատներում կռվում էին Թուրքիայի դաշնակից գերմանական բանակի դեմ: Կամավորագրությունը հատուկ աշխուժություն առաջ բերեց Ամերիկայի հնչակյան մասնաճյուղում: Ամերիկայի գործադիր մարմինը հրատարակեց կամավորագրության հրավիրող հայտնի՝ «Կարմիր կոչը», որին արծագանքեցին շրջանի բոլոր մասնաճյուղերը: Այսպես, օրինակ, Ռեյսին քաղաքի հնչակյան մասնաճյուղի կազմակերպած կամավորագրական աշխատանքների մասին ասված է. «Ընկեր Վահան Մսրյանը պաշտոն ուներ կամավորներ արծանագրել: Սարքվեցավ հրապարակային ժողով. Հանգանակվեցավ 1200 տուլար և հրապարակով կամավոր արծանագրվեցան քաջակորով Հնչակյան ընկերները հուռաներու և խանդավառ ծափերու ներքև: Նույն խանդավառությունը առաջացավ հետագային Կիլիկիո ճակատը մեկնող կամավորներու ժամանակ»⁵: Ամերիկայում կամավորագրության կազմակերպման գործում մեծ ներդրում ունեցավ Պանդուխտը (Միքայել Սերյան), որը, շրջելով մասնաճյուղից մասնաճյուղ, իր հրապարակային ելույթներով և կազմակերպ-

⁵ Ճերէճեան Ե., Պանդուխտ, Պեյրութ, 1999, էջ 13-14:

չական հանդիպումներով ստեղծում էր խանդավառություն և լուծում շատ գործնական դժվարություններ⁶:

Կովկաս ժամանած կամավորականներին կազմակերպելու նպատակով Թիֆլիսում տեղի ունեցավ սփյուռքահայ հնչակյան կուսակցական միջըրջանային պատգամավորական ժողով, որի մասին փաստաթղթերից մեկում ասված է. «Պարսկաստանի մասնաճյուղերը խորհրդաժողով են կազմել, Լազոյին պատգամավոր են ուղարկել, նա եկել է Կովկաս, - Թիֆլիսի մեջ ժողով են կազմել - պատգամավորներ են եկել Պաքուից, Էջմիածնից, Երևանից, Կարսից, Նախիջևանից և այլն, 32 հոգի և ժողով են կազմել, կամավորական խնդիրները հաստատ հիմունքների վրա դրել, ընտրել են Կենտրոնական Վարիչ Կովկասի, որոնք Կենդրոնի իրավունքով գործերը վարում են»: Արդեն 1914թ. ամռանը Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանությունը արձանագրում էր. «Յնչակ պարտիան ... բացառապես զբաղված է կամավորներ հավաքագրելով և Թուրքիա ուղարկելով թուրքական կառավարության դեմ կռվելու համար»: Յնչակյան կամավորների համար պատասխանատու էր նշանակված Արտեմիսը, իսկ տեղակալներ՝ Յաճի Նազիկը և Սարգիս Սարգսյանը՝ Փարամազի եղբայրը: Թիֆլիսում հնչակյան կամավորականները համալրվեցին հիմնականում Յ.Ջանփոլադյանի գլխավորած Յայկական 6-րդ ջոկատում և հետագայում ամենաակտիվ մասնակցությունն ունեցան Կովկասյան ռազմաճակատի մարտական գործողություններում⁷:

Եգիպտոսում ռուսական դեսպանորդ Սմիռնովը, 1915թ. փետրվարի 22-ին հայտնում է Պետրոգրադ, որ երկրում հավաքվել են ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից ժամանած մոտ 1000 հայ կամավորներ: 15 հազար հայերի՝ թուրքերի դեմ կռվելու պատրաստակամության մասին 1915թ. փետրվարի 25-ին Բուլղարիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հայտնում էր Սոֆիայում Ռուսաստանի դեսպանորդ Սավիցկին: Դեսպա-

⁶ Նույն տեղում, էջ 14-16:

⁷ Նույն տեղում, էջ 17-18:

Նորոզը ներկայացնում էր նաև «Պրո Արմենիա» թերթի խմբագիր Մ.Վարդանյանի խնդրանքը՝ առաջադրված կամավորական խմբերի կազմակերպման գլխավոր կոմիտեի կողմից՝ հնարավորություն տալ Կիլիկիայի սևծովյան ափերի և Փոքր Հայաստանի՝ Ամերիկայում գտնվող հայությանը վերադառնալ երկիր, նրան զինել թուրքերի դեմ կռվում: Մ.Վարդանյանը մման առաջարկություն արել էր նաև Սոֆիայում Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններին⁸:

Քրիստոնյաների դարավոր թշնամու դեմ կռվելու համար կիլիկիահայության ցանկության մասին ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպան Բախմետևին դիմել էր Ադանայի ջարդերից փրկված և Ամերիկա գաղթած հոգևոր առաջնորդը: Նրա՝ 1914թ. հոկտեմբերի 30-ի նամակից երևում է, որ տարագրության մեջ գտնվող կիլիկիահայությունն իր վրա է վերցնում կամավորների հանդերձավորման և Ռուսաստան մեկնելու ծախսերը: Զինելու և ռազմաճակատ ուղարկելու հարցերը նա թողնում էր ռուսական իշխանություններին⁹: Ամերիկահայ կամավորների առաջին խումբը դուրս եկավ 1915թ. մարտի 12-ին, Արխանգելսկի վրայով հասավ Կովկաս, ղեկավարն էր մշեցի Պանդուխտը: Երկրորդ խումբը, նույն ճանապարհով դուրս եկավ մարտի 10-ին՝ Ալեքսանդր Մնացականյանի գլխավորությամբ, երրորդ խումբը՝ նոյեմբերի 21-ին՝ Ս.Շահենի գլխավորությամբ: Ամերիկահայ կամավորները՝ շուրջ 350 հոգի, Պանդուխտի հրամանատարությամբ մեկնեցին Կարս և սկսեցին զբաղվել զինավարժություններով¹⁰:

Հազարավոր սփյուռքահայեր պատերազմին մասնակցում էին զենքը ձեռքին՝ մարտնչելով այն բանակների կազմում, որտեղ ապրում էին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի բանակներ զորակոչված հայ մարտիկների թիվն անցնում էր 50 հազարից¹¹:

⁸ Տե՛ս РГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 38, л. 104.

⁹ Տե՛ս АВПР, ф. Политархив, 1914г., оп. 1, д. 3420, с. 164.

¹⁰ Տե՛ս ՃԷՐԷՃԵԱՆ Ե., նշվ. աշխ., էջ 19:

¹¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Ե., 1981, էջ 547:

1916թ. նոյեմբերին Ֆրանսիական զորքերի կազմում ձևավորվեց նաև Արևելյան լեգեոնը, որի անձնակազմը համալրված էր Ֆրանսիայից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից, Կիպրոսից և այլ երկրներից եկած հայ կամավորներով: 1918թ. նոյեմբերի 15-ին ֆրանսիական կառավարության որոշմամբ Արևելյան լեգեոնը վերանվանվեց Չայկական լեգեոն: Այն իր մարտական մկրտությունը ստացավ 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին Արարայի ճակատամարտում: Չետագայում Չայկական լեգեոնը անգլո-ֆրանսիական զորքերի կազմում մասնակցեց նաև Սիրիայի և Լիբանանի ազատագրության համար մղված մարտերին: 1918թ. մայիսին Չայկական լեգեոնի կազմում կար չորս գումարտակ, հայ լեգեոնականների թիվը հասնում էր 4000-ի¹²: Ֆրանսիական զորքերի կազմում Սիրիա-պաղեստինյան ճակատում և Կիլիկիայում նրանք մասնակցեցին թուրքական բանակի դեմ պատերազմական գործողություններին: Թուրքական զորքերի դեմ մղված Արարայի ճակատամարտում աչքի ընկնելու համար ֆրանսիական հրամանատարության կողմից 25 հայ մարտիկներ պարգևատրվեցին «Մարտական խաչ» շքանշանով¹³:

Չայկական զորամասերի կազմավորմանը գաղթօջախներում ակտիվ մասնակցություն հանդես բերեցին ականավոր հասարակական գործիչներ Սկրտիչ Փորթուզալյանը, Արշակ Չոպանյանը և ուրիշներ: Մ.Փորթուզալյանը ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբում «Արմենիա» թերթում տպագրած՝ «Թուրքահայերի վիճակը և մեր պարտքը» հոդվածում նշելով, որ թուրքերը, օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը, կոտորում են հայերին, պահանջում էր անհապաղ կազմակերպել վերջիններիս ինքնապաշտպանությունը: Նշելով այն փաստը, որ ռուսահայերը կամավորական ջոկատներով օգնության են հասնում Թուրքիայում տանջվող ու նահատակվող իրենց եղբայրների՝ նա սփյուռքի հայերին հորդորում էր անտարբեր չմնալ

¹² Տե՛ս Պոյաճյան Տ.Ն., Չայկական լեգեոնը, Ուտթրթաուն, 1965, էջ 107:

¹³ Տե՛ս Գասպարյան Ռ., Չայկական լեգեոնը /1916-1920թթ./, Չայկական բանակ, Ե., 1996, N 1, էջ 11:

նրանց ճակատագրի հանդեպ: Եթե չեն կարող կամավորներ ուղարկել, գոնե թող օգնեն ռուսահայ կամավորներին նյութական միջոցներով: Հրապարակախոսը հայտարարում էր. «Ով որ հայ է, ով որ հայի անուն, հայի արյուն կկրե, ինչ կուսակցության ալ կպատկանի, իր պարտքը պիտի համարի համերաշխությամբ մասնակցել այս գործին, որ ընդհանուր հայության գործն է, ընդհանուր հայության պարտքն է: Թուրքահայաստանը ոչ այս, ոչ այն կուսակցության կպատկանի, այլ ընդհանուր հայության, անոր օգտի համար չաշխատողը ոչ թե այս կամ այն կուսակցութենե դուրս, այլ հայութենե դուրս պետք է համարի զինքը...»¹⁴: Այնուհետև, Փորթուզայանը հայտարարում էր, որ հայ կամավորներին նյութապես օգնելու նպատակով Մարսելում արդեն ստեղծվել է «Կովկասի հայ կամավորներուն նպաստող կոմիտե»։ Արտասահմանի հայ գաղթօջախների հայերը կարող են իրենց նվերներն ուղարկել այդ կոմիտեին, որն այնուհետև դրանք կտեղափոխի Թիֆլիս, որտեղ էլ այդ նվերները կծառայեն իրենց նպատակներին: Թերթում Փորթուզայանը պարբերաբար հրատարակում էր նվիրատուների ազգանուններն ու տված գումարները:

Նա գաղթօջախների հայությանը կոչ արեց կամավորներ տրամադրել Թուրքիայի դեմ պատերազմող պետություններին: Նա գտնում էր, որ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիան վարում են բարբարոսական, զավթողական, թալանչիական, իսկ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան՝ ազատարար պատերազմ: Իրենց Հայրենիքի շահերը, արևմտահայության փրկության գործը պահանջում էին, որ հայերը օգնեն վերջիններիս: Նրանք չպետք է անտարբեր մնան և սպասեն, որ օտարը վճռի իրենց բախտը, բոլոր ազգերը արյունով են գրել իրենց պատմության ազատագրության էջերը: Հայերը ևս պետք է այդպես վարվեն:

Արտասահմանի երիտասարդությանն ուղղված կոչում 1915թ. մարտին Փորթուզայանը գրում էր. «Պատմությունը ցույց է տվել, թե քանի որ մի ազգ սուրը ձեռքին չի վազել պատերազմի

¹⁴ «Արմենիա», Մարսել, 1914, 25 նոյեմբերի:

դաշտ իր ազատությունը պաշտպանելու կամ վերականգնելու համար, նա ընացել է միշտ ստրուկ ուրիշներին»: Եվ ապա՝ «Ընկերներ, ժամը հնչել է սուրբ ազատության, թողեք, եկեք, ուր որ ալ լինեք, Ամերիկայում, թե Աֆրիկայում, աշխարհի որ ծայրում եք, կամավոր գրվեք հայ անունով ուր որ կարող եք քաղաքակիրթ դաշնակից բանակներում: Թող հայ անունը ևս հնչի ազատարար բանակների շարքում և երբ ունենանք մենք ևս քաջեր, քաղաքակիրթ մեծ ազգերը կտեսնեն հայի ազատ լինելու արժանիքը»¹⁵:

Մ.Փորթուզալյանի կարծիքով, Թուրքիայի ջախջախման հետևանքով հայությունը կարող է ձեռք բերել լիակատար ազատություն իր անկախության հռչակումով, ազատ ու բարգավաճ Հայաստանի ստեղծումով: «Այդ լուսաշող հեռապատկերն է, որ մեր հայրենիքի կարմիր հորիզոնի վրա ըղծալի տեսիլքի մը պես կուրվագծվի, ու սակայն այժմ սարսափահար և արյունազարդ Հայաստանի պատկերը միայն կա իրական»¹⁶: Ապա նշում է, թե՛ որքան էլ ծանր են հայերի տառապանքներն ու կորուստները, այնուամենայնիվ, նրանք պետք է գիտակցեն, որ իրենց ազատության ու անկախության նպատակները երբեք այնպես մոտ չեն իրականանալուն, ինչպես այժմ¹⁷:

Հրապարակախոսը գտնում էր, որ արևմտահայերը կարող են փրկվել նաև անցնելով «Ռուսիայի հովանավորության տակ»¹⁸: Պահը օրհասական է, հարկավոր է ամբողջ ուժով ու եռանդով կպչել գործին, «այժմ կամ երբեք»¹⁹ - գրում է Փորթուզալյանը:

Համարյա նույն դիրքերից հանդես եկավ նաև Արշակ Չոպանյանը: Արևմտահայերի փրկությունը տեսնելով Համաձայնության երկրների հաղթանակի մեջ՝ նա հայերին կոչ էր անում ամենուրեք կամավորներ գրվել Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրան-

¹⁵ Նույն տեղում, 1915, 31 մարտի:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1915, 10 մարտի:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 1915, 31 մարտի:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1914, 25 նոյեմբերի:

սիայի բանակներում և արիաբար կռվել Քառյակ միության ու Թուրքիայի դեմ: «Ընենք ինչ որ կըրնանք, - գրում էր Չոպանյանը, - որպեսզի մենք ալ, վաղը աշխարհիս վերև ծագելիս արդարության արևին տակ, ազատամարտիկ ազգերում շարքին մեջ, ազատության արժանի քովը բարձրաճակատ կարենանք երևալ»²⁰: Չոպանյանը խնդիր էր դնում՝ անպայման օգնել հատկապես Ռուսաստանին, որովհետև Թուրքիայի դեմ տարած նրա հաղթանակը ազատություն կբերի արևմտահայությանը: 1914թ. դեկտեմբերի 24-ին, իր բարեկամներից մեկին հղած նամակում նա գրում էր. «Ռուսահայ հարաբերությունները լավ են ինչպես երբեք չեն եղած... նույնիսկ եթե էրզրունեն մինչև Սիս ռուսը գրավե և պարզապես կցե, նորեն հայուն համար շատ լավ է... Հայկական կյանքը, հայ լեզուն, կուլտուրան պիտի ծաղկին ու տիրապետեն»²¹: Չոպանյանը ենթադրում էր, որ ներկա պատերազմը հայերին բերելու է ոչ թե բարենորոգումների նոր ծրագիր, այլ՝ «իրական, արմատական, վերջնական ազատում»: Այդ ազատության տակ նա չէր հասկանում անկախություն, Տիգրան Մեծի ժամանակների Հայաստանի վերականգնում՝ գտնելով, որ «...ատիկա անկարելի է...», այլ՝ այնպիսի Հայաստան, որը Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանու տակ կարողանա «ապրել ինքնավար կյանքով մը, հայ կյանքով մը»²²:

²⁰ Չոպանյան Ա., Նամականի, Ե., 1980, էջ 120:

²¹ Նույն տեղում:

²² Տե՛ս Չոպանյան Ա., Հայաստանը թուրք լուծին տակ, Բոստոն, 1918, էջ 38:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այսպիսով, ամփոփելով կարող ենք ասել, որ հայերը ամենակտիվ մասնակցությունն են ունեցել Առաջին համաշխարհային պատերազմում, իրենց արժանի ավանդն են ներդրել Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների ջախջախման գործում: Ընդհանուր առմամբ, Ռուսական կայսրությունից պատերազմին մասնակցել է շուրջ 250000 հայ, Ֆրանսիայից, Անգլիայից և ԱՄՆ-ից՝ 50000, իսկ ամբողջ աշխարհից միասին վերցրած՝ ավելի քան 300000, որոնցից 60000-ը սպանվել կամ վիրավորվել է մարտերում¹: Բազմաթիվ հայեր պարզատրվել են մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում նաև ամենաբարձրագույններով: Պատերազմի տարիներին շատ հայ սպաներ ստացան նոր կոչումներ: Լ. Տիգրանյանից, Գ. Թումանովից, Յ. Բագրատունուց բացի, զեներալ-մայորի աստիճան ստացավ ևս 15 հայորդի, ինչպես՝ Իվան Վասիլի Յախվերդովը, Նիկոլայ Մեժլումի Մելիք-Շահնազարովը, Արսենի Սերգեյի Դյուլխանովը, Մովսես Բաբայի Սիլիկյանը, Ալեքսանդր Ռոմանի Մելիք-Ալավերդովը, Անդրանիկ Օզանյանը և ուրիշներ:

Հայ ժողովրդի զավակները մարտնչել են գրեթե բոլոր ռազմաճակատներում և տարբեր զորատեսակների կազմում, իրենց մարտական հմտությամբ և հերոսական սխրանքներով հարստացրել հայ ժողովրդի մարտական փառավոր ավանդույթները:

¹ Տե՛ս Очерк развития вопроса о развертывании армянских вооруженных сил в Петрограде в 1917г. – Приложение к книге: Kayaloff G., The Battle of Sardarapat, Paris, 1967, p. 99-100.

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	5
ВОЙНА И ПОЗИЦИЯ АРМЯНСКИХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КРУГОВ	5
ГЛАВА ПЕРВАЯ	20
УЧАСТИЕ АРМЯН В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ	20
ГЛАВА ВТОРАЯ	40
УЧАСТИЕ В ВОЙНЕ АРМЯН ДИАСПОРЫ	40
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	48
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ	50
ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ	81
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ	81
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	97
ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՍԱԶԻՆ ՀԱՍԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ	97
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ	118
ՍԹՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ	118
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	127

МУРАД КАРАПЕТЯН

**УЧАСТИЕ АРМЯН В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ
ВОЙНЕ (1914 - 1918 гг.)**

Компьютерная верстка – Вера Папян

Подписано к печати 22.08. 2014 г.

Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Печ. л. 8,25

Тираж 150 экз.

Цена договорная.

Карапетян Мурад Левонович

Родился 3 июля 1965 г. в г. Ереване. Окончил среднюю школу им. С. Лисницяна N 34 в 1982 г., исторический факультет Ереванского государственного университета с отличием (1990 г.) и аспирантуру ЕГУ (1993). С 1984 по 1986 гг. служил в Советской армии. С 1994 по 1998 гг. работал преподавателем кафедры Истории армянского народа Ереванского государственного университета.

С 1998 г. работает старшим, а с 2004 г. ведущим научным сотрудником Института истории НАН Республики Армения. С 2002 по 2004 гг. по совместительству работал заместителем директора по научной части музея этнографии и истории национально-освободительной борьбы мемориального комплекса Сардарабад МО РА.

Доктор исторических наук (2004). Один из ведущих специалистов в области истории армянских национальных воинских формирований 1914 – 1920 гг. Автор 6 книг – “Армия Республики Армения (1918 – 1920 гг.)” (1996), “Армянские добровольческие дружины и национальные батальоны на Кавказском фронте (1914 – 1917 гг.)” (1999), “Генерал-лейтенант Ованес Ахвердян” (2003, на русск. и арм. яз.), “Воины – армяне в русской армии (конец XIX – начало XX века)” (2008), “Источниковедческий очерк военной истории военачальников-армян русской императорской армии, армянских формирований и Республики Армения (конец XIX – начало XX века)” (2010), “Родина и служба” (в соавторстве) (2002), и около 50 научных статей по проблемам формирования армянских воинских формирований в годы Первой мировой войны 1914 – 1918 гг., создания армии Республики Армения в 1918 – 1920 гг., жизни и деятельности видных военачальников армянского народа XIX – XX вв., а также публикаций архивных документов. Награжден медалью “Анрапик Озаян”, почетными грамотами Национальной Академии наук и Министерства обороны Республики Армения.

948.925

K 21